

Г А Р Т

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА
КРИТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ВСЕ
УКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ ПРОЛЕ
ТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

№ 6—7 ЖОВТЕНЬ — ЛИСТОПАД 1927

РЕДАГУЮТЬ: В. КОРЯК, І. КУЛИК, І. МИКИТЕНКО,
В. СОСЮРА, П. УСЕНКО, М. ДОЛЕНГО, В. ЮРИНЕЦЬ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

ЗМІСТ

	Стор.
В. Сосюра. І знову, і знову — поезії	5
І. Ю. Кулик. Чорна епопея — поезії	7
• М. Козоріс. По кам'яній стежці — оповідання	21
Дм. Загуд. Геліополіс — поезії	60
• Ів. Ле. Камінний мірошник — оповідання	64
Як. Савченко. Гамлет — поезії	89
Гр. Косяченко. Велика могила — поезії	91
• І. Дорожній. Весняні зорі — оповідання	95
О. Лан. Будівники — поезії	109
Джім Тюлі. Жебраки життя (переклад І. Ю. К.) — оповідання	110
Б. Якубський. Українська література за десять років революції	124
Б. Коваленко. Пролетарський реалізм в українській художній прозі	142
Бібліографія	158
Хроніка	162

В. СОСЮРА

І знову,
і знову,
і знову
на тлі огнянім небокраю,
над восторженим морем облич
лунає
клич!
На схід і на захід
за грати
летить він, о прапору шовк!
„Жовтень
десятий
прийшов!“
Слово і крок і стяг
чітко, упевнено, дзвінко.
Скільки нових досягнень,
фабрик,
заводів,
будинків!

„Любий товаришу, здрастуй!
Пам'ятаєш сніги, фронти?..
Були ж в одній частині
я й ти“.
І тепло стискаються руки:
я — поет, він — шахтьор.
Скільки зор
і на небі й на бруку!
Сходять на трибуни, лунає рупор,
майдани дзвенять,
і у морі оркестрів чітко і глухо —
ать,
два!
ать!..

Вали, за валами вал,
юрби залляли дороги...

Інтернаціонал,

„Смело, товарищи, в ногу!..“

А вгорі аеро, як золоті жуки...

О, блажен хто нової ери,

побачив лик!

Немає місця зраді

ні печалі безмовній, —

ми зараз підсумовуємо

нашу радість.

Ми — діти краси й відплати,

на наших знаменах і гнів і любов.

Жовтень

десятий

прийшов.

І. Ю. КУЛИК

ЧОРНА ЕПОПЕЯ

(Фрагменти)

Частина перша

САМБО

Самбо,
як такий.

Скільки у вулиці шумів...

Скільки у вітра хмар...

Скільки у сонця розпечено жовтих п'явок...

Прокляття вам всім!

Я, Самбо чорний і голий,

Я, Самбо голий і чорний,

Сім раз по сім

і по безліч років,

Сім раз по сім

і по безліч акрів

Ці зкоцюрблені пальці пололи

Білу, як ваша шкіра, бавовну,

Жовтий, як ваше золото, маїс

По плантаціях Каліфорнії.

Я, Самбо, все зніс.

Сонце жовтими п'явками

Виссало кісток моїх сік.

Захлинались беззвучно і гавкали

У шлунку голодні пси.

Я, Самбо, не плакав,

Не просив,—

Я звик.

.....
Я, Самбо, у пранетрах

Флориди

Сім раз по сім

і по безліч років,

Сім раз по сім

і по безліч акрів

Викорчував пнів —

І мені не набридло,
 І я не сатанів.
 І сім раз по безліч хмар
 Вітер у мене жбурляв,
 І сім раз по безліч дощів
 Вимивало кістки мої з м'яса.
 І корчило серед корчів
 Жовтою пропасницею
 У слоті
 По миршавих пампасах
 Обох Каролін і Дакот.
 А я, Самбо, мирно марив,
 Я і моя вся раса.

.....
 Вулиці Чікаго розпанаханими шумами
 Випантеличували поплутане шмаття мого мозку.
 Я, Самбо, грузчиком на возі.
 Самбо вейтер¹⁾ в обжорці.
 Самбо ґрум.
 Самбо нічний дозорець.
 Самбо, запльований фіґляр,
 У балагані
 Зашкварює
 Джіґ²⁾ і чечітку
 Під
 Ідійотський сточеревний регіт
 І ляскіт мерзенний поличників.
 Самбо
 І вся його раса.
 Сім раз по сім
 і по безліч років —
 і вічно.
 — Прокляття
 вам
 всім!

Самбо в лісі. Старий пане - дубе, твій час надійшов —
 Зім - зам - зіп - зум!
 Зрубаю тебе я, посічу на дрова —
 Бім - бам - біф - бум!
 Птахи по вітах, шукайте нових гнізд —
 Зім - зам - зіп - зум!

¹⁾ Офіціант.

²⁾ Ірландський національний танок.

Старий пане - дубе, підеш на заріз —
 Бім - бам - біфф - бум!
 Білим треба палива — холод, вітер свище —
 Зім - зам - зіп - зум!
 Підноси ж сокиру, чорний, вище, вище —
 Бім - бам - біфф - бум!
 Старий пане - дубе, не зітхай з образи —
 Зім - зам - зіп - зум!
 Ми дерева ріжем, білі ріжуть нас ...
 Бім - бам - біфф - бум!

Самбо і добра
пані.

Моя стара пані так мені казала
 (ой, хоч казала; ой, та ще мало !):
 Бідний мій Самбо, ти в неволі зріс
 (ой, чорний Самбо, знай — сапай маїс !).
 Та як я скончаю — будеш ти на волі
 (ой, повертайся, — сапка у стодолі!).
 Вже ж і постаріла, вже ж і полисіла
 (ой, працювати вже мені не сила!),
 А таки живуча, таки не вмира
 (ой, стара пані, помирать пора!) ...
 Вже померла пані, вже подохла — амба!
 (ой, нема волі та для тебе, Самбо!),
 Бо панич зостався — будеш мій льокай
 (ой, чорний Самбо, краще утікай!).

Самбо втік.

Біжи, біжи, негре, патруль доганяє,
 Біжи, біжи, негре, — вже ранок іскри креше;
 Біжи, біжи, негре, патруль доганяє,
 Біжи, біжи, негре, — може, ще й втечеш!

Цей негр біг,
 Цей негр летів,
 Шлюбний свій чобіт
 Цей негр загубив.
 Цей негр летів
 І втік таки —
 Подер сорочку
 На два шматки.

І біг же цей негр, і біг же він здорово,
 Та головою в шершневе гніздо,
 На паркан —

через лан —

І шукай — пропаще!

Білий також хутко біг, але мурин — краще!

Частина друга

ФОРТ БЛАУНТ

Самбо та інші. Самбо був не один, з ним іще душ із двадцять
 (Може й більше) чорних рабів та рабінь.
 Всі бажали волі й усі любили працю, —
 Самбо і всі з ним разом.

Самбо був не один.

Ліричний
 відступ
 та балада.

Ех, річко Аппалачікола!

Ех, річко Аппалачікола!

На лівому березі й досі руїни...

І ти не забудеш —

І ми не забудем —

ніколи —

ніколи —

ніколи —

(Ех, річко Аппалачікола!)

Кров хлостала із жил, як з іржавої ринви!..

Може б треба про це баладу,

Та я не вмію, не втну.

... Будували форт не на розраду,

Будували на війну.

І стояв той форт для незламних кагорт,

Боронили свій край патріоти,

Засівали крізь мох олив'яний горох

На десанти британської флоти.

І точилась борня. Не бувало бо дня,

Щоб не дихали смертю гармати;

По лісах, по корчах лютував дикий жаж,

Та героїв не міг подолати.

Проти велетнів тих хто змагатися міг?

Хто схилити міг зоряні стяги?

І під клекіт вітрил (бо забракло вже сил),

Брит утік із країни відваги.

І поет записав про відвагу тих лав

До анналів довічної слави.

І вже спокій настав. І хоч відблиск заграв

Заховали на згарищу трави,

Та не скаже трава. І не рік і не два

Вже Форт-Блаунт стояв спорожнілий.

Згасли в баштах вогні. Тільки круки рясні

Доїдали десь кинуте тіло.

Тільки кістку десь гриз у норі своїй лис
Та зализував краплі незтерті.
Форт бадиллям заріс. Оточив його ліс:
Поквитались з людиною нетрі.

Ось воно ніби й балада, —
Віддали данину — й позбулися.
... Будували форт не на розраду —
І не втікачам на притулок...

Ех, річко Аппалячікола!

Ех, річко Аппалячікола!

Від Форт-Блаунта й досі руїни...

І ти не забудеш —

І ми не забудем —

ніколи —

ніколи —

ніколи —

(Ех, річко Аппалячікола!)

Кров хлостала із жил, як з їржавої ринви!..

Як закладали
муринську
комуну.

Самбо промовив:

— Житло.

Негри гукнули:

— Спочинок!

— Тут закладемо село

На згарищах і руїнах.

Бастійонів цих не розвалимо, —

Хай нас боронять од звіря;

Нетрі дадуть нам палива,

Іжі, волі та миру.

Хто ж із чорними може рівнятись

У праці та в плодovitості:

Де оселилося двадцять,

Згодом стало триста.

Декого з перших вже з'їла черва,

Інші черги очікували, —

Та бруньки вже буяли голічерва,

Як предки — щасливі й дикі.

Ворог один у них —

звір.

Одна турбота —

голод.

Зброя —

в руках топір

І в жилах —

сила й молодість.

Самбові казки. ... І тільки ночами глупими

Чорнішими за колір муринської шкіри

Від самбових казок страхітніх

По тростинових халупах

Трусилися діти :

Десь такі страшні й такі білі-білі

(Як старого Самбо волосся)

Икли — гостріш, як сокири.

Рук нема зовсім

(і ніг):

На правому рамені —

батіг,

На лівому —

батіг,

З носа й рота дим,

Голос — як грім,

Або ні, такий, як у того, що в лісі виє, —

Уууааа! уууаааа!

Очі такі, що як глипнув —

тут тобі й крес.

Біжать (бо ж без ніг) — на колесах,

Не втікти й не сховатися.

А може й не так :

ратиці,

Роги і хвіст,

І на тілі — біла вовна.

Вгледить де чорного —

Так і з'їсть,

Тільки хрум-хрум на зубах!

Особливо ж дітей, що не слухають старших

Та бігають далеко у ліс.

... А може й даремно застрашують,

Ім аби слухатись — звісно...

Діти не вірили й старі забували.

Тільки часом — заниють багрові борозни,

Що батожне вирило рало —

І шкіру дубив мороз.

Ех, річко Аппалячікола!

Ех, річко Аппалячікола!

Од комуни муринської й досі руїни...

І ти не забудеш —

І ми не забудем —

ніколи —

ніколи —

ніколи —

(Ех, річко Аппалячікола!)...

Кров хлистала із жил, як з іржавої ринви!

Схема : дуже
проста і дуже
суха.

Скільки таємниць,

Стільки ж і ключів —

Можна про все дізнатися.

У білих рушниці,

У білих гармати,

І білим шкода втікачів.

І білим шкода землі —

І білі дуже обурені.

А проте — у білих є уряд,

А в уряда є кораблі,

А на кораблях — матроси

Замітають кльошами палуби.

І те, що батьки прогавили,

Можна синам надолужить.

Схема, як бачите, проста.

Навіть дуже.

Експедиція.

Гукнемо ж ура і ще тричі ура

Лейтенантові славному Лумі!

Корабель на вітрилах, мов ластівка, грав

І місце мав вільне у трюмі.

Команда на диво — усі молодці,

Готові хоч в пекло чи й далі,

І штурман упевнено твердо в руці

Стискав своє коло штурвальне.

З-за обрію форт їм на зустріч поплив;

Вже звузився в річці фарватер;

І на земляні порохняві вали

Зиркнули хижо гармати.

Рукою махнув лейтенант — і за дно

Вчепилася котвиця цупко,

Й дванадцять матросів (всі весла в одно!)

Помчала до берега шлюпка.

Не нам із білими змагатися...
Але в білих — є бог.
Смиренно закликаємо, браття,
Його на підмогу.

Збентежена, жахом знесилена,
Клякнула юрба — заголосила :
— Я маю крила,
 Ти маєш крила,
 Всі божі діти мають крила!...¹⁾

Серця передчуттями рила
Безнадійність слів незрозумілих...

Й не дала молитва ради, —
Дали земляні вали;
Над вечір стихла кононада,
Вибухова припинилася злива, —
Будували бо форт не на розраду,
Й не легко 'го було валити.

У форті.

Ніч. Тиша у форті така зловтішна.
Ніч. Пітьма по хатинах така зловісна.
Ніч. Тиша. Пітьма.

 Лиш чутно — беззвучно кришиться
Надії вутлий лист...

А на кораблі.

А на кораблі
 Світло сяє весело,
 І ліхтар на плесі
Вузликів наплів.
Грає в річці рій
 Золотих комах...
 Ну ж і хлопець аховий
Штурман Джон Макрі.

Лисий боцман Мік —
 Аж упріла лисина
 (Як чардак не трісне?) —
Одбиває джиг.

А п'яниця кук²⁾
 За музику сходить,
 І йому не шкода
Ані уст, ні рук.

¹⁾ З муринської релігійної пісні.

²⁾ Кухар.

А ще юнга Джім, —
 Ну й мастак на вибрики!
 І не треба кубрика
 Сонним вартовим.

А як гомін стих —
 Скупчилися старші:
 — Нумо ще, товаришу,
 Втнем пісень старих!

Знов на сцену кук,
 І виводить довго
 Спів про Шенандоа,
 Про його дочку.

Пісня про сла-
 ного вождя Ше-
 нандоа та його
 красуню-дочку.

Місурі річка широка — не зміриш —
 Егой ти, бистра річко!
 Над нею шатра червоношкірих —
 Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Ех, закохався купець в індіянці —
 Егой ти, бистра річко!
 Човна вантажив дарунками вранці —
 Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

— О, Шенандоа, віддай мені дочку, —
 Егой, ти бистра річко!
 Віддам усе, що є у човночку, —
 Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Та вождь відкинув дарунки й долари:
 Егой ти, бистра річко!
 — Моя дочка купцям не до пари!
 Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Та от приплив один янкі-шкіпер —
 Егой ти, бистра річко!
 Пришвартував до шатрів його кліпер —
 Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Води з вогнем вождеві дав бочку —
 Егой ти, бистра річко!
 І через річку завіз його дочку...
 Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

Минули сні горілчані злотні —
 Егой ти, бистра річко!

Дочки нема — вождь дуже самотній...
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі!

І я сумна, без батька, без мами,—
Егой ти, бистра річко!

Чи ж вас забуду я, рідні вігвами?..
Егой, я їду ген широкою, широкою Місурі...

Другий об-
стріл.

Раптом все завмерло, все затихло :
На палубі — лейтенант.
Здається — навіть бриз по вантах
Кинув дихати.

— Кук, стопники, — на кухню, жваво!
Разводіть вогні по топках, по горнах!
Смашну й багату страву,
Пектимемо, варитимем для чорних!

І ніхто не зрозумів мети
(Хоч напружилось кожне вухо),—
Нащо в печі, на кухні
Гарматні кулі пекти?

Чи ж і так вони не загартовані?
Хіба що для пожежі?
Так всі ж бо кулі лягали зовні,
Чи по валах земляних теж...

Ну, часом далі там трохи,
Але ж — не досягали хат.
... Тільки один лейтенант
Знав за пороховий льох...

Чітка команда. Послух — як завше.
— По місцях, — нумер, фойерверкер!
— Готуйсь!

— Є!

— Вогонь!

— Є!

І як бевкне —

Метеором ніч перетявши!..

Другий... третій гулко торохнув —
Недосяг — перекинув — от-от влучить!
Мить — напруження неминучого...

Вибух! Пекло! Є! У льох!

— На човни! По дванадцять! В атаку!
— Не жаліть чорношкірих собак!

Апотеоза.

... Ех, та що вже розмазувать —
Хіба це новина, чи вперше?
Душ із двісті вибухом зразу,
Багнетами доби́ли решту...

Вертали матроси з розправи
З головами долі в задумі...
— Гукайте ж ура і ще тричі ура
Лейтенантові славному Лумі!..

Ех, річко Аппалячікола!

Ех, річко Аппалячікола!
На лівому березі й досі руїни...
І ти не забудеш,

І ми не забудем —

ніколи —

ніколи —

ніколи —

(Ех, річко Аппалячікола!)

Кров червона із чорних жил —
як з їржавої ринви!..

Речеве заува-
ження.

Справедливість вимагає зазначити:
Не всіх перебили чорних,—
Лишилось живих душ із двадцять —
Їх віддали хазяям законним.

Ще одне.

Ще одна (другорядна) деталь:
Постановою Конгреса — дар,—
Лейтенантові Лумі — медаль.
Команді — п'ять тисяч доларів.

Частина третя

ДЖОН БРАУН

Тіло Джона
Брауна.

Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
А душа пішла у рай!

Слава, слава, алілуя!

Слава, слава, алілуя!

Слава, слава, алілуя!

А душа пішла в рай!

Лицеміри! Лицеміри! Лицеміри!

Це ж ви, це ж ви його вбили!

А кістки струхлявілі вирили

Для „бізнесу“ й похвальби...

Це ж ви йому карк виголили,
Це ж ви намилили зашморг.
Ще й скроні його не застигли,
Як почався ганебний ваш торг.

Білий загинув за чорних!
Білий зрадив білих!
Але стежку давно вже проторено
До могили з кістками зотлілими.

Придавили ідійотським каменем,
Понакаляли речень та дат —
Й прибуткове видовище роками
Притягає повій та салдатів.

Жваво йде торгівля сувенірами.
Псалми гугняві тлін могили крають:
— Тіло Джона Брауна зотліло у труні,
А душа пішла у рай...

Злочин Джона Брауна. Джон Браун, старик жилавий,
Міцногрудий, з бородою патлатою,
Вдарив повстанськими лавами
На південних плантаторів.

З Джона Брауна не був філософ
І не був із нього співець,
Але слів його злотні розсипі
Стільки принадили серць.

Слова були прості й наївні
Й не можна було в них не вірити:
— Невже бути людям нерівними
Тільки за колір шкіри?

Коли гнобить людина людину —
Треба зброєю нищити грати!
І селяни ферми покинули
Й за ним пішли вмірати.

Інші за золото. Інші боролись за золото,
За життя без турботних годин,
А Браун звик до роботи —
Браун був селянин.

Руки, роз'їдені потом,
Звиклим рухом звели карабин.
А інші — пішли за золото,
За життя без турботних годин.

Що сказав і Як у полон Джон Браун попав
чого не сказав (Вже чекав із мотуззям кат) —
Уїттїєр. Він промовив:

— Не хочу попа,
Що гнобителям служить і кадить;

А як треба — складуть молитов
Чорні рабині й їх діти — за джонову душу.
— Варта! Кроком руш!
— Рушниці наготов!

Біля брами — рабиня з дитиною.
І в душі його дрогнула струнка:
Браун мимо дозорців ринувся
Й припав до немовляти поцілунком.

... Ах, все це сказав уже Уїттїєр
Та й інші переспівували не раз...
Чогож ж так глузливо вітер
Шматує озеро Пласід?

Джоне Брауне, згинув на марно
Твій наївний, сільський героїзм:
Стільки років кров'ю забарвлено,
А люде — нерівні й різні.

А твоя дурнувата віра
У Республіку Рівних майбутню
Дала торговцям сувенірами
Постійний легкий прибуток.

І ще на тобі зароблятимуть
Писарі псалмів та віршів,
А раби й кайдани й ґрати
В твоїм краї й нині незгірші...

МИХАЙЛО КОЗОРИС

ПО КАМ'ЯНІЙ СТЕЖЦІ ¹⁾

Весна й літо поклали на плечі села великі труди, великі муки. Від світанку до вечора, в погоду й непогоду, як палить сонце й як лл'є дощ,—все з зігнутою спиною, з оком у скибу, з надією в майбутнє.

А тепер осінь кидає холодний лист на рану, що роз'ятрилася ще за літа й за працею не мала часу загоїтися,—витягає з неї накип і засипляє беззубим ротом: ш-ш-ш...

І перед хатою і в садку, де догоряє кривавий лист, і над потоком, де верби радяться гуртом, і в лісі, що застиг на обрію,—всюди чути тільки шелест.

Дрімає подвір'я, дрімають надуті копиці солом, дрімають діряві клуні й повітки, дрімає старий віз на трьох колесах з опущеним на землю дишлем.

І дід на призьбі дрімає. Спер на руках голову, замучену не так літами, як злиднями, а вона хитається то в один, то в другий бік.

А як сковзнеться несподівано з рук, дід схоплюється, прищулює очі, дивиться на захід, де плавиться останній шматок золота, і посміхається до нього холодною усмішкою.

Село переходить на відпочинок. Загальний сонливий, спокійний настрій розбивають далекі, тверді, ритмічні удари.

Ніби десь далеко йде бій і гупають гармати. Це на панському тоці найманці вибивають зі стогів гори зерна.

Дивляться на ці гори й думають, що в них це зерно в драних мішечках тулиться в кутку в коморі.

Бух, бух, бух...

Витягнені постаті хитаються, розмахують руками, танцюють якийсь старовинний, примітивний танець, а там знову чвірка, а там знову.

¹⁾ Оповіданню присуджено другу премію на конкурсі НКО УСРР до 10 роковин Жовтневої революції.

У розгарі роботи молотильники оглядаються позад себе й перекидаються словами, якимось так покvapно, уривано, півголосом, немов крали б їх самі у себе і ховали скоро від людського ока.

А від часу до часу вийде з-за стогів годована фігура на коротких ногах, кине собачим поглядом з-під насуплених брів, постоїть, покрутить грубою мордою й знову покотиться поза стогів.

За ним у слід летять сердечні побажання молотильників :

— „Аби ті шляк трафив“ !

Як тільки щез економ, молотильники знову перешіптують :

— А ти прийдеш ?

— Бігме.

— Памятай.

— А коли ?

— В десять. А знаєш де ?

— Де ?

— На борсукових ямах.

Бух, бух. Ціпи луплять, аж соломі рвуть билнями до гори.

— А буде багато ?

— Побачиш... Ти що, баба, що кортячка розбирає ?

— Хлопці. Тільки язик на колодку, а то голова не твоя. Знаєш — хлопський параграф.

— Тсс... Вже знову несе чорт економа.

Ціпи дужче гупають по снопах, а з них іде якийсь глухий зойк, мов з розбитих печінок, біжить у розтіч і б'є головою в високі панські стогів.

Через хвилину :

— Петре, от тут якби нехотючи кинути огарок... Було б...

Петро посміхається й скалить великі білі зуби.

— Кортить?... Ну, лиш говори багато.

А тимчасом сонце сховалося за сірою плахтою, що розмостується ніби з чорної скрині, — з дубового лісу ген на краю кругозору.

А старий під хатою оперся плічми об стіну й дрімає солодко.

Молотильники докінчують роботу й поглядають на небо.

— Чи не схоче вночі хляпнути: дивіть, як закурило над лісом ?

Петро звязав ціпа й пустився додому. Як ввійшов на подвір'я, застав батька на призьбі.

Він дрімав, сперши голову на руках.

— Тату, а вам уже місця нема ? Дивіть, вже темніє. Ідіть у хату.

Старий зірвався, кліпав сонними очима :

— Ти вже ?

— Або не пора ? Рук уже не чую.

Син ішов наперед, а батько за ним. На сухих батькових ногах бовтались широкі білі штани, мов вітрила в спокійний час.

В хаті на лаві біля мисника поралась молода газдиня. Мила обідняшній посуд.

— А скільки, Петре, кіп?..— цікавився батько.

Сів перед вікном, а останки денного світла на гранях його профілю гралися блідою смушкою.

— Скільки кіп? А я що, не мав роботи рахувати ще панські копи?.. Нехай сам рахує... Скільки могли, стільки й вибили. Може, боїтеся, що йому не вистарчить?

— А зерно гарне?

— Звичайно, як на панському. Хіба не мало на чому вибуяти... Земля — перша кляса.

— А ти б, Петре, при обрахунку взяв дві-три геделетки ¹⁾ на насіння, бо на нашому тільки пліва, а муки зовсім немає,— заговорила жінка.

Петро мовчав.

— От бачите,— говорила до батька.— Він усе так, немов би йому хто рота затулив... Ні бе, ні ме... Сказав би чи сяк, чи так, чи чорте, чи бісе, а він понурить голову та й тільки. От казала я йому ще від зелених свят, що Дмитрів Іван хоче продати свого півморга. Це ж нам як під пахою... Тільки від нашого через дорогу. А він ходить, як води в рот набрав, і хоч би вам півслова. І недорого хотів. А нині вже лисий Олекса завдаток дав. Так, як з рук вирвав...

— Чого ти, жінко, від мене хочеш?.. Не знаю, де ти у нас така премудра взялася. Та я про того півморга ще раніше знав, як ти. Гадаєш, він не сидів мені кісткою в горлі. Але питаю тебе, моя газдине, за що я мав купити? Га?.. Та я своїми мозолями не можу вам шматка хліба заробити. Диви, пісний борщ тевкаєте,— диви, хлопцеві дванадцять минуло, а ми його в найми. А ти мені: купи півморга. Та то, жінко, гроші, а не феник, чи два... А звідки я їх візьму?

— А люди якось дають собі раду, з останнього стягаються. Та у нас троє дітей, а завтра ще перед нами... А що ти їм даси?.. Ти їм тато, чи ні?..

— Що я їм дам?.. Диви, відрубаю одному одну руку, а другому другу,— хай бере...

Витягав обгорілі жилаві руки й пхав жінці перед очі.

— А сам піду калікою хліба жебрати і, може, вам ще принесу. А то все одно не можу ними на вас заробити. Може, ранами випрошу.

¹⁾ Міра (біля 1½ пуда).

— Та ти, Петре, не говори пусте, — втихомирював батько. — Свої руки ти собі тримай, бо хлоп без рук, як віл без ноги. На ніщо не годиться, хиба на ковбан. А землі треба хапатися. Нам тепер за землю, як вовкам у різдві за добычу. Біжить їх десять за одним зайцем. Він їх не нагодує... Але добре хоч лапку хрупнути, аби не млоїло так у пустому шлунку. Так бідний чоловік за землею рветься.

— Хто може, той рветься, а хто не може, той тільки облизується, — зауважив Петро.

— А тобі треба було купити. Треба було продати останню корову, підсвинка, треба було вхопити в кого в позику. Я вже всі людські плоти оббігала. всі межі, всі кропиви позрізувала, але аби я мала зубами гризти землю, аби я мала рити, як крот, нехай би, аби тільки було купити.

— Та що ти, жінко, дурне мелеш... Останню корову з поміж дітей?..

— Ти, Петре, дай їй спокій. Вона жінка й серце у неї до дітей м'якше, чим у нас. Дітям, правда, треба коровки, молочка, але без землі вони погинуть, як воші на трупі... А без молока вони будуть якось глиштіти. Як ти їм батько, то ти маєш своїм дітям дати землі. Хай буде стільки, щоб вони лише привикли на ній, але маєш дати. Бо без землі твоя дитина ніщо: вона так, як собака без газди, що її женуть від кожного порогу. На панський хліб твоя дитина не піде: там вона пропаде. Заробітків нема. У нас є тільки гуральні, а в них по десять п'яних „другів“¹⁾ та й лазні в містечках з двома лазняниками, що воду черпають. Та й усі вони ходять з голими задами, а нігтями воші з голови вичісують. А як я здихав з голоду й нагрів тобі цими покорченими пальцями півтора морги, то ти маєш так само здихати з голоду й напорпати своїм дітям. Бо то вже така наша хлопська практика, що плодиш дітей їм на біду, а собі на журу. Але як ти пускаєш їх у світ, то маєш дати кожному під паху по скибі землі, аби мали на чому виплодити своїх дітей та й на чому самі поздихати.

— Нема чого хлопіві нині триматися землі. Цеж чиста холера. Дивіться, тату, на що наші газдівства зійшли. Всі ми драбами стали. Всі до одного. Чим рік, тим гірше. Це за моєї пам'яті були сякі-такі газди в селі... А тепер що? Як прийде весна, всі з голоду здихають. Ні, треба нашому братові іншої прахтики шукати. Бо як ви робите ціле літо, то ви тільки й думаєте, як би те, що ще не вродилося, віднести в місто й продати. А ви не маєте права думати, що будете сами та й ваші діти їсти, бо вас днуть з усіх боків. Хіба, аби панів яка холера забрала та й аби всі землі забрали хлопви, тоді може, було б легше. А так, краще йти світ за очі, чим паршивіти тут на моргові.

¹⁾ Бродяг.

— Яка там мара панів забере?— зідхав батько.

— Їх не так легко „здзембелуєш“¹⁾.

— Те ще, тату, побачимо. Он, кажуть, на Вкраїні...

— Тихше, Петре,— впоминала жінка,— а то ще яка біда почує.

— Та що... Нехай. Терпцю вже не стає...

Жінка підійшла до вікна, виглянула на двір.

— А там Ануння вже корову пригнала. Чи не буде вночі дощу, бо якісь хмари пролітають...— говорила.

Взяла дійницю з лави й пішла на двір. Петро сидів мовчки біля стола з опущеною головою. Щось хотіло вирватися в нього з грудей, а він не знав, чи закусити зуби й тримати в собі, чи випустити. Непривітлива хатня темрява робила думки ще чорнішими, викликала якусь боязнь, якесь нестримне тремтіння.

Петро струснув головою, зірвався на рівні ноги й пішов до печи. Найшов сірнику, засвітив невеличку лампу й поставив її на примурку біля печи.

На голому припічку лежав дволітній хлопчина лицем ниць, і з розплющеного рота текла слина. Петро взяв жінчину стару спенцерину, склав і підсунув дитині під голову. На серці зробилося відрадніше. Мимоволі зародилася думка, який цей язичок світла маленький, а яку силу темноти поборов... Хто його знає, може, й наша справа візьме так верх.

— Я маю вам, тату, щось сказати,— заговорив раптом, немов перемагав себе.

— А що там? Може, знову яка напасть?

Петро підійшов до дверей і зачинив.

— Тільки ви, тату, нікому ні півслова.

Батько дивився переляканими очима.

Був певний, що вже якась нова біда.

— Що таке?— питав напошепки.

— Як ви гадаєте, тут у нас є організація на панів?

— На панів?..

— На панів... Така, аби вибити всіх і забрати землю... Так, як на Україні...

— Ніби такі більшовники?

— Ніби такі...

— Хто його знає... Поки хлопське візьме верх, то пани нам добре намнуть боки...

Мовчанка.

— Ну, та й що?— питав шепотом батько.

— Та нічого. Сьогодні збираються на борсукових ямах в 10 годин. Має бути якийсь чужий чоловік... Загадували й мені прийти.

¹⁾ Загнуздаєш.

— А ти що?..

— Та піду... Але я тільки вам кажу, аби ви знали, бо всяко може бути. Тільки Марії — ні півслова.

Немов плиту викотив і втомився. Сів біля стола й замовк. В хаті було тихо. Батькові очі впали на круглі латки на колінах, що з-під них вирізувались кості, мов патики.

По хвилі:

— А я сказав би тобі щось, Петре, тільки аби ти не гнівався.

— Що, кажіть.

— Знаєш, ще тоді, як мене вибирали виборцем і як я ходив голосувати в місто й пани пхали нам п'ятки в руки, а жандарми — кольби¹⁾ під бік, то вже тоді думав я собі, що колись мусить зайти якась пошесть чи холера на тих панів. Тільки нам, хлопам, так тяжко взятися до цього, бо пани так спонівірали²⁾ бідний нарід, що за п'ятку він готов рідного батька продати. І я цього боюся... От, кажуть, що в Струкові заарештували п'ятнадцять парубків, та й у Погребному арештували, та й чув я, як у газетах пишуть, що від нашого хлопа тріщать мури в криміналах. Якби ти був ще парубком, або якби ти казав мені, що сьогодні збираються всі хлопи робити кінець, що вже буде або-або, то я не тримав би тебе й сказав би: йди в добру годину. Але ти кажеш, що йдеш тільки на раду, — а я цього боюся. Бо я знаю, що я раз звірівся перед найліпшим товаришем, що на другий день піду на вибори в п'ять годин ранку, аби мене по дорозі не ловили панські посіпаки й не відбирали картки. І ніхто більше не знав. А мене ранком побережники перехопили під дубиною й такої парні всипали, що я тиждень відлежав. Від того часу я вже нікому не вірю.

Батько замовк і дивився в землю. Ціла навала чорних споминів з тих років, коли він ще був рухливим і відомим в громадському житті, хлинули на нього, мов з холодної печери. Він це вже пережив, витерпів і тепер відходить, мов огарок, нікому не потрібний.

А син не його вдачі, він благий³⁾, але хрунем він не буде... Андріїв син? Ні, ніколи!

Потім він говорив далі:

— А в тебе й жінка й троє дітей, і я на твоїй шиї... Як що сталось би, то погинемо, як миші в слоту.

— А що ж, не йти?.. — сперечався син.

— Не можна... А коли б ще що сталося, на мене підозріння. Юда, та й годі.

— Піти - то мусиш, — погоджувався батько. — Коли загадували, то від хати мусить хтось бути. Знаєш що?.. Я піду. Я вислухаю там

¹⁾ Приклади.

²⁾ Звели на ніщо.

³⁾ М'якої вдачі.

все й розкажу тобі по правді. Андрія Ковальчука знають... А ти будь дома. Візьми собі свідка до хати та й лягай і кажи, що тебе коле в боці. А мені все одно, чи який рік пересидіти ще на цій лаві, або на призьбі, чи в криміналі. А як прийде вже або-або, то підеш ти, а я лишуся в хаті, бо мої руки вже зовсім не годяться.

Рипнули двері. Батько замовк. Війшла Марія з дійницею, а за нею дівчина.

Старий повернувся до вікна, вдавав байдужого, а син вийшов до сіней і на патемки немов чогось шукав.

Жінка продідила молоко, накидала у велику миску обідняшої кулешні, наляляла свіжого молока й кликала вечеряти... Будила хлопчину, але він спав, мов камінь.

Вечеряли мовчки, тільки часом дерев'яна ложка вдарила об край миски. А батько за думками не бачив миски. То ткне ложку не туди, то рука повисне в половині дороги до вуст, труситься й хляпає молоком по столі.

— Дуже ви, тату, вже спати хочете, — говорила молодича.

— Ні, дочко, я виспався на призьбі. Я думаю, що буду вночі робити, бо знаю, що не засну.

А син тільки глипнув на батька й опустив очі в миску. Як скінчили вечеряти й як Марія збрала ложки, щоб помити, вийшла сусіда.

— Добрий вечер... Ой, бачу, що даром прийшла.

— А що таке? — питала Марія.

— Думала, що у вас топиться й хотіла просити теплої води на розчину.

— Ходіть ближче, сідайте, чого в порозі стали?

— Гірке наше сидіння. Десь той час так скоро втікає, що й сама не знаєш, за що хапатися. А я чула, Петре, що ви в дворі молотите?

— Та молочу вже тиждень.

— Хоче й мій Іван піти... Молотив між людьми й більше нема. Най іде... Добре що-небудь заробити, хоч на сіль та нафту.

— Про мене, хай іде... Панських стогів вистарчить.

В той час батько вдягнув драного сіряка й узяв шапку.

— А ви куди, тату? — питала здивована невістка.

— Як би в мене були гроші, пішов би в коршму посидіти, з людьми побалакати, — казав посміхаючись.

— Колись ходив у читальню. Тепер пани замкнули: не треба хлопів. Куди ж? Тільки в коршму. Але грошей у мене нема, то я поїду трохи з кониною на ніч. Цілий день вистоялась у стайні... Хай трохи з росю похрупає. Все одно спати не хочеться. Весь день вихірівся на призьбі.

— Ви, нанашку¹⁾, певно, у панські конюшини, що в стогах на полі. Там можна добре попасти,— жартувала сусіда.

— Е, ні! Мої кості вже порохняві на економські бучки. Знайдемо й без цього.

Пішов на двір. Як сінні двері рипнули за батьком, Петро скопився, пустився до порога, але перед самими дверима станув, потім повернувся до печі, шукав сірників на примурку й закурював. А потім пішов до ліжка, сів і почав скидати з ніг капці.

Андрій їхав селом...

Село збиралося на сон. В деяких хатах кліпали в останнє дрібні світляні очі й тухли. А де-не-де між деревами й плотами блимали ще вогники, мов світляки в лісі.

— Та й чи подумав би хто,— міркував старий,— що під тими перебакереними, тихими стріхами стільки муки зібралося. І як той хлоп все це на своїх плечах виносить? Ні, колись мусить бути край... Або, або...

З панського двору загомоніла труба нічного сторожа. Вона так різко й несподівано вдарила старого по вухах, що він аж здригнувся.

— Тьфу на тебе, щоб ти здох... Як заводить. І вночі нема йому спокою, тільки вие, мов собака, на бідне село.

От така крихта білих стін там на горбі, така, що селові на один нюх, та й здавила ціле село за горло й не дає хвилини попусту.

Нема „рихту“ на світі. Колись розбійники жили по горах і лісах, і жандарми полювали на них, як на вовків. А тепер сидять собі по дворах, і нема на них права. А труба не втихала, термосила селом, не давала заснути похиленим стріхам...

На полі тягло холодним вітром. Старий віддихнув. А поле було пусте, нахмарене. Хоч би тобі тінь чоловіка.

Андрій вибирав такі місця, де найменше сподівався кого-небудь зустрінути. Їхав впоперек через посіви.

— Калічу тебе, стебло людське,— думав Андрій,— але мене ціле життя калічуть, і я мовчу. Будь і ти вибачне, бо не з примхи бриду в темну ніч. А, може, з цього твого болю й мого блукання буде хлопам гарний політок...

Міркував, що ще рано, що треба підіждати. В долині над потоком заліз, спутав коняку й пустив. Сам скулився під межею, запхав голову в сірячину, а хрупання коня нагадало йому ті часи, коли вибирався з хлопцями на ніч. Попадало тоді панським конюшинам.

Щось зашелестіло. Андрій висунув голову з сіряка, оглянувся довкола. Було пусто, темно. Це вітер на межі грався сухим бур'яном.

¹⁾ Хресний батьку.

А темрява немов підступала все ближче, немов зсувала чорні стіни до його. Робилося тісно, важко, щось ловило за очі й горішні повіки осувалися вниз. Андрій підіймав їх з великим напруженням, немов боровся з кимсь невидимим, що хотів повалити його тут під межою й протримати до ранку.

— А може?... — промайнула думка. — Може б лягти й заснути до ранку, а потім... — А що скажеш синові! Будеш брехати? От стариган, сажень до гробу, а на брехню пускається... Ей, старигане, старигане!... — сам себе ганьбив.

А хрупання коняки робилося вже тихше, все даліше.

Аж ось здалеку прикотився через темні поля якийсь шум... Кожної хвилини робився голосніший. У півтімні далеко між деревами блиснули світла. Вони пливли скоро, зливалися в золоту річку й шезли в лісі.

— Еге, вже „парсонка“¹⁾ пішла, вже пів до десятої... Пора, діду, збиратися, — говорив сам до себе.

Відшукав коня, розпутував, приговорював півголосом, мов до людини:

— Тебе, Лисаку, добре тут попасти б цілу ніч. Та де, коли дід рихтується кудись, не дає тобі спокою, не може дати.

Ніч має своє право: людям сон, а вовкам воля. Але що зробиш, як настав такий час, що людям вже поночі спати не можна. Запалили цісарі з панами світ з усіх чотирьох кінців, хочуть викурити нас, як борсуків з ями. А ми не хочемо датися й скачемо стрім головою в огонь. Або проб'ємося, або поздыхаємо.

Сів на коня, вдарив мотузком по боках. Кінь тюпав через загони, наближався до темної лісової стіни, що стояла чорна, пасмуриста, мов тюрма. А в лісі їхав повільно, пробирався поміж корчі.

— Стій, хто їде? — півголосом, але рішуче питав хтось.

Андрій задержав коня, оглянувся, але нікого не бачив.

— Хто? — питаю.

Голос був якийсь знайомий, але дід не міг пригадати, чий саме.

— Та свій, — говорив з докором.

— Хто свій?..

— Ковальчук, — прошепотів тихіше.

— Петро?

— Хіба не бачиш, що не Петро.

З-поміж корчів вилізла якась фігура з шапкою, насуненою на очі.

— А ви, діду, чого? — питав здивовано.

— Петро захорів, не міг.

— Не міг, то не міг, а вам чого?

¹⁾ Особовий поїзд.

Андрієві робилось образливо... Він уже до нічого, нікому не-
потрібний. Прийшли молоді й сами роблять свою роботу... А ти
не мішайся.

Говорив немов побіджений:

— Та щоб перед людьми сорому не було. Коли загадували,
щоб вийти, то мусив хтось від хати бути.

— Було б ще Марію виправити,—сердився невідомий.

— А ти, парубче, чи хто ти такий, не сварися, бо я тобі не
Марія... Ти ще без штанів бігав, як я мав з людьми різні справи
та й вмів тримати язика за зубами. Ти ж мене знаєш...

— Знати, то знаю,—говорив невідомий лагідніше,—але ви
своє відбули й вам тепер на печі лежати, а не поночі швендятись.

— А ти, парубче, хочеш прогнати мене, як дитину, що пхається,
куди не слід. Хочеш мені на стару голову кинути сором до гро-
бової дошки?

— Та як хочете, то йдіть... Поверніть наліво, ще яких двісті
кроків. Тільки, діду, у нас такий параграф, що ви нікого не знаєте
й вас ніхто, якщо до чого.

— Я тако й не знаю... Диви, говорю й не знаю з ким, та й
не хочу знати.—Дід рушив далі.

Позад його ще хтось надійшов, а потім ще хтось з боку. Пускав
їх наперед, а сам їхав за ними.

Вище борсукових ям був невеличкий горбок... Там збиралися.
Лежали, сиділи на землі під деревами, дехто стояв, а дехто сно-
вигав поміж деревами. Були й на конях. Всі мовчали... Було темно,
і старий не міг нікого впізнати. Не підступав ближче, щоб знову
не допитували.

Зліз з коня й не знав, чи прив'язати його до дерева, чи спутати
й пустити пасти. Рішився на перше. Потім присів під деревом,
чекав, аж хтось підійшов й говорив пошепки, аби сходилися в гурт.

Під деревом стояло два чоловіка, а решта обступила їх довкола.

— Може, почнемо?—питав незнайомий голос.

— Можна,—відповіло декілька.

— Товариші, поки почне говорити чужий товариш, що приїхав
до нас здалеку, я хотів би сказати декілька слів.

Андрій насторожив вуха. Стояв крайнім і через голови не бачив
майже бесідника, але пізнав його по голосі.

— Це Когутів Василь, що ще до війни організував січі, був
потім на війні, а тепер бив бриндзю, як усі інші.

— Між нами, може, є дехто, що перший раз, і не знає, чого
ми зійшлися, чого ми хочемо. Хоча мені здається, що про це багато
й говорить не треба, бо кожний з нас сам добре відчуває це. Тільки
в тому біда, що досі ми сиділи в себе на лаві чи на печі й ко-
вали цього червяка у своєму серці, а тепер ми вже більше не

хочемо його ховати й хочемо спільними силами вирвати не тільки із себе, але й з серця всього бідного селянства.

Я хочу говорити до вас, як до братів, як до товаришів. Я сам думав роками, не одну ніч не спав, висох на скипку¹⁾ та й не міг сам знайти ради. А тепер я маю радити вас усіх, бо ви мене знаєте, а я вас та й однакові ми багаті, що від різдва починаємо що-дня тугіше стягати очкурі²⁾ на животі. Порадьте мені, товариші любі, що мені робити?

У мене є п'ять хлопців і я не знаю, як їм раду дати. Чи мені їх годувати на панських жовнів, аби їх пани погнали в окопи й порізали, як баранів, або аби вернули колись додому каліками, як порубані пеньки; чи віддати мені їх у форналі, аби кожному підпанкові заглядали в очі, мов собаки, та й аби лизали їм руки, як котрий копне або вперіщить палицею; чи мені пустити їх попід чужі плоти з торбами ще замолоду,—скажіть, люди добрі, бо я зовсім дурний, бо мені щось памороки забило й я не знаю, що мені з ними діяти? Є в мене, як сами знаєте, два морги й хата з двома вікнами та й корова, що їй вже двадцятий рік, та й три курки в моєї газдині.

Хотів би я своїх хлопців колись зробити газдами, та не знаю, як поділити між ними ці достатки. Бо як дам двом, то трьом не стане, а дам усім, то нікому нічого не буде, а вбити їх я не маю ні сили, ні права, а вони хочуть їсти, та й попри них ще я з жінкою...

Бесідник замовк на хвилину.

— От, бачите, який я рахунок вам задав. Але ви міркуєте собі десь в голові:

— Який ти, Василю, премудрий. Ніби ми не можемо тобі такого самого завдати, і я, і я, і десятий, і сотий. Можемо...

Правда, що так скажете? А я маю вас питати: А де ж ділася земля, що хлоп не має з чого шматка хліба добути?—Чи її хто вкрав, чи вона скорчилась від старости,—що сталося, що ми жиемо на землі, порпаємося весь вік у землі й не маємо землі?..

Земля, товариші, є, але вона панська, є ліси, але вони панські й скарбові, є ріки, але вони панські й скарбові, а в хлопа тільки мозіль. І з цього мозіля він не може вижити, бо з його першу пайку бере пан, а ми тільки останнім мусимо контентуватися³⁾. А рада є тільки одна... Треба, аби пани віддали нам землю, що її заграбували від наших дідів, аби не фаринили нею, бо земля має для всіх хліб родити та й всі мають його їсти.

¹⁾ Тріску.

²⁾ Шнур, що стягає штани.

³⁾ Вдовлятися.

Але як ми підемо до панів, поклонимось низенько та й скажемо це, то вони будуть ходити по мя'ких килимах у світлицях та й будуть говорити :

— Як ви, хлопи, подуріли, то вас всіх треба послати до піярів¹⁾. А як ви при здоровому розумі таке говорите, то треба покликати жандармів, аби вас закували та й погнали в кримінал.

Є один рятунок... Треба їх заставити, аби віддали землю.

Або земля біднякові, або смерть...

От чого ми зібралися...

Останні слова промовив різкіше.

Андрій слухав і йому здавалося, що це говорить не хтось інший, що це він сам. Якась невидима рука вигортає ці слова з самого дна його накиплого серця й розкидає їх тут поміж людей в темному лісі. Вони вже давно зародилися в нього, ще як він був повний сили й енергії, як його кости трималися ще щірко разом і рухались так плавно, як колеса в новому возі.

Але він не міг виляти їх, не міг передати чужим вухам, щоб сколихнути довкола себе зневіру та безсилля. Вони немов мусили лежати каменюкою в серці й гнути його все нижче й нижче. А тепер вони вилетіли, як ті птахи з вирію, і несуть надію, розбуркують кров.

— Це ти, Василю, мої слова вигортаєш, — хотів крикнути Андрій.

Мої рідні, що я їх у своїх грудях виносив, викохав. Ех, коли б так дужчі руки, він перший би...

Якийсь шум, тупіт...

Всі насторожились.

— Тікайте, жандарми! — кидає хтось, що влетів задиханий в гурт.

Як купка горобців, що на вулиці дзюбає розсипане зерно, зривається нагло, коли впаде між них камінь з руки збиточного хлопця, так розкотився гурт на всі сторони.

Андрій кинувся до коня, відв'язував дрижачими руками. З гурту вже нікого не було, як видряпався на коня й почвалав у глибину лісу.

Позаду лунали накликування, десь впав вистріл... А він прав коня по боках і гнав наосліп.

Виїхав на стежку. Перед ним втікав хтось, шкутульгав, як загвозджена коняка. Як Андрій минав його, той зловився рукою коневі за гриву й благав :

— Андрію, рятуйте... Не можу... Пробив ногу.

— Василю, це ви?

— Я, Андрію... Як зловлять, пропаду...

¹⁾ Психіатричної лікарні.

Андрія мов обухом вдарив. Йому здавалося, що з розпачливих Василевих очей простягаються до його руки п'ятерьох дітей, такі сухі, порепані, жилаві, й благають: рятуйте батька...

Він немов безвільно, немов, як колись при війську, з приказу зсунувся з коня, зловив за ногу Василя, викинув на коня й вдарив з усієї сили по клубі кулаком. Кінь рванувся й погнав.

Хвилину стояв Андрій нерішуче, немов хотів сісти на тому місці й дождити долі. Він що лише тепер освідомив собі своє безвихідне становище. Але в ту мить інстинктивно завернув зі стежки й кинувся між дерева. Ноги дрижали, задуха розпирала легені, тамувала віддих. Добував рештки сил. Біг поміж найгустіші корчі, аби сховатися. Раптом не стало під ногами ґрунту, і він полетів униз. Впав на щось м'яке... Мацає довкола, оглядається. Чує — під ним купа листя, трухляве ломаччя, по боках вогкуваті стіни.

Зрозумів, що це певно одна з ям, яких багато в лісі ще з військових часів. Намацав внизу заглиблення, над яким звисало густо коріння, заліз у самісінький куток, загірб отвір листями й припав напів живий.

А лісом йшов гомін, лунали рідко стріли. Чекав...

Був певний, що ось-ось міцна рука зловить його за обшивку й витягне з ями, мов червяка з дірки, й будуть місити ногами й кольбами ломити старі кости. А він буде їм казати: — Прошу вас, панове жандарми, не ведіть мене до криміналу, бо я порядний ґазда й ні одної години не був в арешті. Як маю здихати за панські збитки, то хай здохну тут, бо я ґазда, та й мені треба на ґрунті вмирати.

Він всі десять пальців впилив глибоко в землю й зціпив їх, немов боявся, щоб його від неї не відділили.

А з глибини землі тихою річкою вливався в його руки холод, не той, що від його дрижать усі кости. Це був такий, що розливав спокій, що втихомирював розбуркані нерви, що впливав так, як холодна пов'язка на розболілу голову. Вертала рівновага, розгублені, сполохані думки вертали в гурт і укладалися так спокійно, як перелякані злою собакою вівці, коли вона відбігла вже далеко. Почув, що земля говорить до нього. Немов би стара мати встала з гробу, поклала холодні руки на його гаряче чоло й виливає струмок тихих, розумних слів, — так вона говорила:

— Притулися до мене, Андрійку, добре, не бійся... Ми старі знайомі... Як ти тільки зсунувся з маминого подолка, я вже тоді брала тебе на свої руки. А як ти хлопчиною лежав горілиць на толоці, як летів думками за тими біленькими баранчиками, що по небі снувалися, й думав, як би дістатися до них, — пам'ятаєш?

А я тримала тоді свою руку тобі під головою й була певна, що ти ще прийдеш до мене, що склониш свою голову на мої руки,

але вже не таку кучеряву, не таку буйну. Я знаю, що ти все любив мене, що тобі не було життя без мене, що ти любив мене, як рідну маму. Я знаю, що ти ніколи не відступав від мене, пильнував і в день, і вночі. А я годувала тебе своїми грудьми. Але як тобі мало до рота попадало, як ти не раз і не два був голоден,—не моя вина, бо дужчі виривали тобі з губ мої груди. Я чула не раз, як ти пищав, немов мале поросля, як йому друге вирве мамину цицьку, але ти не вмів відвоювати, лиш заводив.

А тепер ти знову прийшов до мене, а твоє серце повне скарг і болю, що то ти його призбирав за ціле життя. Тепер нема вже для тебе білих баранчиків, тільки навислі хмари котяться темною валкою, й старі кости трясуться від немочи.

Тепер, може б, ти й хотів відвоювати своє місце, але твої сили, мов павутиння. Летить нитка, а звязати нею не звяжеш. Як у батіг тріснув, так все пропало: і життя, і сила — все. А тепер ти лягай так, як мамі на подолок, і спи спокійно, бо моя рука на тобі й ніхто не має до тебе права.

Витягнув задеревілу руку й потирав нею чоло. Не міг збагнути, що це робиться. Чи це його сон бере й йому таке плутається в голові, чи ще вернуло його марно страчене життя, згадує колишні хвили й скаржитися, що розсипалося так, як осінній лист, спражений морозом.

Було бажання заснути раз на все у цьому далекому, тихому кутку, де пахло сирою землею і прілим листом.

А в лісі гаявся хтось, було чути десь недалеко кроки, але Андрієві байдуже. Він був такий спокійний, немов би лежав коло маминої пазухи.

Минула година, дві...

Холод сирії землі добирався що-раз глибше. Андрій розгорнув листя й виглянув. Високо над деревами мерехтіли золоті цятки... Випогодилось... В лісі було тихо.

Не важився ще вилізти. Лісовий сум, окутаний плахтою ночі лякав його. Минув ще деякий час.

Довкола спокій, мертво...

Виліз обережно з кутка, станув, випрямився, хруснули кости. Пробував видряпатись з ями. Ловився за коріння, опирав носами капців об стіни... Оглядався, наслухував — нічого підозрілого не було. Виліз, сів у корчах, притаївся. Ча не хрусне де сухе ломаччя під ногою, чи не висунеться де ворожа постать? — Не було нікого...

Потихенько, навшпиньках став пробиратись від дерева до дерева.

Ставав знову під стовбурами, оглядався, наслухував. Ішов так обережно, немов би десь спала мала дитина, а він боїться розбудити її. Пробирався знайомими місцями. Хотів вийти з другого боку

села, аби через городи дібратися додому. Майже на краю лісу тріснув десь сухий патик, немов щось зашелестіло. Завмер, затаїв у собі віддих. Стояв добру хвилину. Нічого більше не чути. Може, де заєць...

Андрій вийшов на край лісу, переліз через межовий окіп і пірнув у простір відкритих, темних піль, мов кинений камінь в широке плесо.

В міру того, як приближувався додому, опановував його неспокій.

Хто знає?... Може, там чекають жандарми на його. Може, сина забрали й повели? Підкрадався обережно, як злодій до чужої комори. Наподвір'ю тихо... Зайшов з боку під вікно... В хаті темно, спокійно. Підслухував. Чув виразно, як син хропів у хаті. Відлягло від серця. Пішов до стайні... Лисак стояв прив'язаний до жолобу, перебирав недоїдки. Погладив напотемки коня по спині.

— Газда Василь не кинув скотини так собі.

Набрав з кутка конюшини, підкинув коневі...

— Ти, небого, змахався сьогодні, підкріпись,—бурмотів до коня.

Пустився до дверей,—вернувся. Пощо будити?—думав... Ляжу тут, до ранку недалеко. Розгріб конюшину й, як стояв, ліг, мов на м'яку подушку. Хотів повернутися до стіни, щоб заснути...

Відчиняються двері, блиснула маленька ліхтарня—на порозі стояв жандарм...

Андрій сидів у комірці. Вікна не було, тільки маленький проріз над дверима з двома залізними прутами впоперек.

Жандармський допит ішов цілий день і ніч з усіма „переконуючими фізичними“ засобами, але наслідків не було... Всі „засоби“ падали, немов на глину. Андрій мовчав, ніби йому мову відняло. Він не знав, чи арештували ще кого й що говорити, а звірськість жандармів довела його до тої межі, коли самотнім бажанням людини, це—аби її скоріше вбили.

І він мовчав, не відповідав навіть, коли питали, яке його прізвище.

На другий день ввійшов знову жандарм. Він посміхався й приніс білу, блискучу пляшку з горілкою й булку. Поклав це все в кутку, бо ні стола, ні стільця не було, і вийшов. Як зачинились двері, Андрій хотів у першій хвилині кинутись на пляшку й випити все до каплі, хотів впитися до безтями, аби забути і біль, і ганьбу.

Але вмить переміг себе. Відійшов у кут, сперся об стіну й дивився в проріз, звідки бігла смуга світла. Стояв, мов божевільний, з широко відкритими очима й ротом, у якому засохла слина від спраги й голоду.

Що його катували на допиті, це тільки боліло, а те, що його хочуть купити за пляшку горілки, паморочило розум. Поволі осунувся на підлогу, поклав голову на колінах, обхопив її обома руками, бо боявся, що розскочиться в тріски. Як через деякий час пізніше жандарм знову заглянув у комірку, пляшка й булка стояли нерухані, а Андрій сидів скорчений в кутку.

На заклик жандарма він не рушився й жандарм не знав, чи він спить, чи він не хоче відзиватися.

— Той хлоп, як глина. Міси його, а він не чує. Може, він збожеволів? Не може бути, аби такий старий, здохлий і так затався. Горілки ані не рушив. Як хлоп на горілку не закомився, то воно щось не тее. Ще, чого доброго, аби не здохнув...

Так говорив жандарм, що допитував Андрія, комендантові...

— Чорт з ним. Здохне, то здохне...

— А, може б, його відправити... Нехай там з ним роблять, що хотять.

— Ви вже стратили надію дізнатися від його?

— Боюся, аби в руках не здох. Там кости ледве тримаються.

— То беріть підводу й везіть.

Як прийшов жандарм і сказав виходити, Андрій розгубився, не вірив, думав, що його ведуть на нову катівню. Встав, тремтів на цілому тілі, а зуби сікли, мов підчас пропасниці.

Через відчинені двері вливалася ціла ріка світла разом з цвіріннянням горобців і лаєм сільських собак. Вона ловила блискучими руками в свої обійми й тягнула всією силою на двір. А, може... може, пускають на волю? — шепнула раптом думка, що виросла так несподівано, як блиск грому. — Але, як побачив у жандарма ланцюжки в руці, виходив похилений, згорблений.

Надворі погідний день вдарив його лице блиском. Мусив прищурити очі.

А село стояло усмінене, з-за плотів підглядали білі хати невеличкими вікнами, десь на вулиці кричала качка проразливо, немов би на ціле село вона була одна газдиня.

Нічого в селі не змінилося, все йшло своїм звичайним ладом, тільки він... Щось вколело під самим серцем. Мусив придавити рукою...

Перед фірткою підвода... Сидження з в'язки соломи, накрите рядниною. Як Андрій виліз на воза, жандарм закував йому руки, а потім залишив гвера¹⁾ на возі й побіг до кімнати.

— Кого ще арештували? — запитав, як жандарм щез у сінях.

— Нікого, — кинув підводчик через плече, необертаючись. — А дуже вас били?

¹⁾ Гвинтівку.

— Щоб їх так господь побив.

Андрій випрямився й оглянувся довкола. Подвір'я й вулиця були пусті. Люди, мабуть, умисне поховались, аби не пекти його своїми поглядами. Але він був певний, що вони дивляться, тільки поховались за плотами, за дверми і він не може їх бачити.

Жандарм вийшов поквапно. Йшов червоний, джигорний, мов півень. В руках ніс якийсь клунок й кинув Андрієві на коліна.

— Син приніс учора, — буркнув.

Андрій мацнув одною рукою, розмотав. Була чиста сорочка, штани й шмат хліба. Хотів притулити до вуст і цілувати. Це ж частина його дома, від його дитини. Вона пахла чимсь вільним, рідним. З цього клунка переливалося якесь тепло на його старече серце й заставляло битись живіше й більше бадьоро.

— А все-таки не відщурались мене, — думав.

Був переконаний, що й село не ганьбить його, бо він не вкрав і не вбив нікого. З трудом відломив шматок хліба й гриз зі смаком, бо це не арештантський, це від його дітей.

А підвода котилася поміж плотами, що тісно стиснули запорошену вулицю. Плоти, хати, дерева втікали назад, лишалися, немов злякалися жандарма. А потім село одірвалося від них, присіло на шляху, мов утомлений мандрівник, а перед ними розтелило поле свою плахту сорокату від дрібних різнокольорових латок.

Як підїхали до міста, Андрієві здавалося, що високі дома дряпаються один другому на плечі, аби вже здалека побачити, чи везуть його.

Які вони цікаві на хлопську біду. Роззявили тисячі ротів, аби проковтнути його старі кістки.

От так вони нас проковтують, оці панські міста, день-в-день і все стоять з одкритою пелькою, голодні, ненаситні, — міркував.

В місті на обох боках вулиці проходжувались виряджені люди, сміялись білі, як папірчик, пані й грубі, животасті пани, а доми стояли вишикувані й причепурені, як вояки на параді. Вулиці чисті, великі вікна блищать, набиті всяким добром.

Все втішне, шумне, багате.

Йому пригадався голод на селі, згадав себе в драній сірочині з ланцюжками на руках. Чому воно так? Що він зробив? Пішов у ліс послухати ради?

Ці думки пронизували його гострими ножами... Перед ними гнали вулицею стадо корів, телят і волів. Вони йшли запорошені, розбігались на боки, але погоничі зганяли їх батогами до купи.

Ця різнокольорова, рухлива валка мала одну спільну прикмету — опущені вниз голови з мутними очима.

І тепер Андрій немов зрозумів, чому воно так...

Це велике, пишне місто, де сміється й прогулюється стільки панів, могло вирости й жити тільки чужою кривдою.

Андрій затулив очі... Не хотів дивитися, не міг дивитися.

Широкі поля, що він ними їхав, глаїли¹⁾ його біль, а місто вбивало йому терня в серце.

Як підвода задержалась перед високим муром з малою, але добре кованою фірткою, жандарм розкував йому руки, зіскочив з воза й казав йому злізти. Зсунувся з воза, але зразу не міг устояти на ногах, бо потерпли. Мусів обіруч триматися полудрабка. А потім взяв клунок, сказав погоничеві: „бувайте“ й пішов наперед жандарма до фіртки.

Жандарм постукав, хтось виглянув через кватирку, а потім фіртка відчинилася і Андрій побачив перший тюремний будинок, обсаджений деревами з квітниками напереді, а до нього вела кам'яна стежка.

— Привів вам ще одного бандита, — говорив жандарм до тюремщиків.

— Це старе доробало, він також бандит? — питали, кепкуючи...

А Андрій понурив голову, прикусив губи й мовчки ледве волік ногами. Йшов по кам'яній стежці, а кожний крок гупав його, мов довбнею в тімя. Міркував: скільки це таких, як він, пройшло цією кам'яною стежкою, а вона рівна і гладка й нічого по ній не пізнати.

Скільки болю, скільки розпуки впало на її сіре лице, а вона закусила зуби, замкнула рота й мовчить так само, як він, бо й багато через нього прокотилося горя, як по цій стежці.

— Десь, певно, на тебе хлопи каміння лупали, десь, певно, хлопи тебе мурували й ти полюбила їх, бануєш за ними й ведеш, мов скот на ковбам, у ці кримінальські мури. Але хлопи тебе мурували, можуть і розбити... Памятай собі! — грозив...

Зайшли в перший будинок у канцелярію. Жандарм передав папери, полагодив формальности й вийшов. А тюремщик обшукав Андрія, а потім вивів з канцелярії й казав йти за ним.

— Цей перший будинок це для панів, тому такий прибраний, — говорила думка.

Підійшли до другого муру, знову з залізною фірткою, що з скрипом відчинилася перед ними й проковтнула. Опинився на справжньому тюремному подвір'ї.

Внизу був камінь, а на ньому високі довгі сірі муровані скрині з безліччю чорних заґратованих вікон. За тими ґратами у темі білили де-не-де якісь ясніші плями.

— А це вже для хлопів, — міркував.

Увійшли в довгий, півтемний коридор, що низьким склепінням, ніби коліном, надавлював на груди, а кожний крок відзивався

¹⁾ Заспокоювали.

далеким лунким гомоном. По кам'яних сходах пішли наверх. Скрізь залізо й колодки завбільшки пів людської голови.

— От де залізо, — думав Андрій, — тому ми їздимо на селі без обручів на колесах.

Станули перед брамою із залізних прутів. Тюремщик вдарив ключем по ґраті й різкий гомін сколихнув пустку. Звідкись доходив невиразний шум, але грубелезні мури придушували його своєю вагою. З камери вийшов ключник, одчинив браму.

— В сорок п'яту — гукнув тюремщик і вернувся.

Зачинилася за Андрієм ця третя брама. Чомусь пригадалися йому ті часи, коли баба оповідала йому, малому, казки про якісь брами, що одкривалися сами, а зачинялись за людиною навіки. Це були страшні брами, що йому ночами снилися.

А тепер на яві закриваються за ним теж брами. Чи відчиняться вони, чи може будуть такі непроходимі, як в казці?

Здавалося, що попав в підземелля, де по обох боках німіють чорні входи гробниць.

Станули біля одних дверей. Ключник відчинив колодку, відсунув з гуком засуву, одкрив до половини двері й штовхнув Андрія до середини. А потім двері з тріском зачинилися. Стояв біля порога, мов вкопаний. Перед ним — велика кімната. На двох вікнах на ґратах гасло проміння заходячого сонця. А в кімнаті кишіло від народу, як від черв'яків на гнилому м'ясі. На причах, на підлозі — всюди повно. На хвилину затих гамір. Очі всіх обернулись до старого. А він тремтів, стояв безпорадно й не знав, що йому робити.

— Чого це ви, батьку, стоїте під дверима? — питає молодик у міському вбранні. — Не бійтеся: тут всі такі самі розбійники, як ви.

Взяв діда за лікоть й потягнув у камеру.

— Ану, товариство, зробіть місце дідові!

Нарід заметушився. На підлозі порушилися клунки, кожухи сіряки.

— Куди це ви старого — на землю? — кричав хтось з гурту. — Давайте його на причу! Він на цементі задубіє.

— Ей, ти, кавалер! — гукав той сам до молодого сільського парубка. — В тебе кожух — злізай на підлогу! Скоріше, чуєш?

— Давайте сюди діда...

Зробили місце на краю причі.

Дід присів, притулив на колінах сорочку й штани, що передав син, опустив голову, а сльози вперто лізли до очей. Але він всією силою гамував їх, бо соромно було перед молодими.

Як темніло в камері, до Андрія присівся той молодий в міському вбранні й говорив:

— Ви, діду, будьте обережні, що і з ким говорите. Тому рижому й тому в військовій блузі не маєте нічого говорити по правді,

бо це шпіони жандармські. А решта — свої люди і не потребуєте їх боятися. А як вам що потрібно, то кажіть.

— Та мені нічого не потрібно, тільки, може б, де води трохи. А то в мене порція хліба, що син передав, і не можу їсти: в роті геть засохло. Може, розмочив би... Я два дні нічого в роті не мав.

Молодик пропав у гурті й через хвилину приніс кварту води й шматок ковбаси. Андрій поклав хліб і ковбасу на коліна й поволі пережовував їжу й запивав водою.

— А що це за такий годний¹⁾ хлопець? — питає сусіду.

— Це студент, заарештували за політику, а він тут політику робить... Таку тут школу відкрив, куди. Гадаєте, боїться? Ні... як у своїй хаті.

— А він з яких?.. — питає обережно.

— Та хлопський син з Кривенького.

— Диви! — дивувався Андрій.

— Значить, з наших... А то хто його знає, з ким говориш... Годний хлопець...

А, як вечером всі полягали, Андрій дивився на шматок місячного неба, що всміхався за вікном, а думки не давали спокою.

Думав про Петра, про лисака, про малого внука Василька — чи поклали його спати на припічку, чи на дідовому місці, думав — хто пішов на варту на ніч, бо на нього черга припадала; а потім затулював очі, хотів заснути. Але це йому не вдавалося, бо нові думки немов з усіх темних кутів налітали на нього хмарою, як чорний ворон в-осени на пареницю.

Чого це ці люди лежать тут покотом, мов поліна в лісі? Чого їх сюди зігнали? Аби вони були або злодії, або розбійники, але вони на таких не виглядають. Та хай би цей нарід не тратив тут марно часу на те, аби його тут воші гризли, хай би йшов працювати на хліб.

Вони не злодії, ні... Вони хліба хочуть. Дайте їм хліба, а вони будуть такими газдами, що раз. А як їм не дають хліба, то вони будуть скалити зуби, як ті вовки. Будуть рвати живцем мясо, бо голод не жартує. Та хай усі пани зробляться жандармами, хай всі свої доми перемінять у тюрми хай зберуть усе залізо і всі ґрати з цього світу, нічого не допоможе, бо голод дужчий і від жандармів і від тюрм і він повбиває і жандармів, порозбиває тюрми, а тоді буде те, що робиться з стадом овець, як кічня голодних вовків на них нападе.

І як це воно в світі, що одних тримають тут на цементі, на голих дошках, на голоді за ґратами та мурами, а другі там собі гуляють, бавляться, сміються, п'ють і не в думці їм навіть, що тут робиться?..

Хай собі...

¹⁾ Добрий, чесний.

А ця тут рана буде ятритися, буде гнити, поки не повалить цих ладів догори ногами.

Сусід, що лежав біля Андрія, також не міг заснути. Він зідхав раз-по-раз і обертався то на один, то на другий бік.

— Чого це ви, газдо, так зідхаєте? — спитав Андрій, — аби перебити думки, що не давали спокою.

— Чого зідхаю? — шептав сусід.

— Ой, газдику любий, якби ви знали мою біду! Та я тут від самої весни й сам не знаю за що. Лишив дома жінку й четверо дітей, а п'яте вже наставилось і не знаю, чи вони там ще живі, чи вигибли вже, як ті миші в слоту... Як вони дають собі там раду без мене? Та як я був дома й гарував від ранку до вечора, та й не могли на днину відпекатись біди. А тепер без мене то їм десь амінь.

Як вони обвеснувались, чи зібрали що, чи будуть мати на зиму хоч чим око запорошити, — хто його знає?..

— А до вас не приходять ніхто?

— Думаєте, що пускають?.. Де там... Не пускають нікого. Під слідством, не можна. За весь час приніс мені ключник три рази по хлібині... А хто передав, не знаю. Гадаєте, що я можу той хліб їсти? Він мені гірше каменя, бо як це з дому, то я знаю, що вони там тиждень пісним борщем контентувались, аби мені до криміналу бухання передати. Та й вже хочу, аби або здох і не знав, що є якийсь проклятий світ та й мучені люди на ньому, або хай би вже раз вирвався з цих проклятих мурів, щоб піти знову гарувати на тому гіркому газдівстві, бо аж сюди чую, як там голодні діти ревуть за мною й крають мені тут серце. А я не можу їм порадити ані за макове зерно

— Іване, — сердився хтось на причі, — а перестань там отче-наші шептати, бо, бігме, не можу через вас заснути

Іван замовк, а Андрій повернувся знову до вікна.

Цей шматок ясного неба нагадував йому тихий вечір там дома, тому очі тягнулись до нього.

А через де-який час шматок неба немов спускався нижче, втискався в вузьке вікно, залазив до камери, лягав побіч Андрія, вкривав голубим покривалом й нашіптував щось до вуха, але Андрій не чув вже цього, бо втома поборолла вперті думки й поклала важку руку на його очі.

Як Петро йшов у неділю з церкви, його на городах на стежці дігнав Василь.

— А як ваш старий, чули що?

— Нічого ще не знаю... Може, на цім тижні поїду до міста... Знаєте, не можу знайти собі місця. І вдень, і вночі стоїть мені тато перед очима та й ганьбить мене:

— Добре ти, синку, мене вирихтував на старість. Через твій дурний розум я в кримінальники пішов. Бо треба було мені розповідати старому та й пускати його кудись поночі. Як він там згниє в криміналі, то це такий гріх на мою душу, що жадним способом його з себе не скину.

— А, знаєте, Петре, що я маю вам сказати... Та це не через вас, а через мене. Чому через вас?..

— Бачите, ваш тато може був би втік тоді вночі на коні, а я його затримав. Треба було мені піти тоді босому. Все аби на біду... Як я втівав, просадив ногу на якусь тріску. А ту якраз ваш старий доганяє мене... Я прошуся, — думаю сяду з ним і якось втечемо, бо я не міг вже далше бігти. А він висадив мене на коня, вдарив його, кінь побіг, а він остався. Я згоряча не розібрався, що сталося, аж як від'їхав шмат, немов мене щось по голові вдарило: чого я старого лишив? Хотів вернутись, але де його напотемки в лісі шукати?..

Прийшлося далше втікати. Як я завів вашого коня в стайню, вернувся знову через городи, бо боявся йти вулицею. Сів у вербах біля криниці, аби помити ногу і зав'язати, і думаю собі: не підудому, бо, може, там жандарми вже чекають на мене. Заліз я в корч і сплю-не сплю, чекаю, аби до ранку. Над ранком вже чую — хтось іде. Я притаївся, дивлюся, але між деревами темно й не пізнати. Аж коли поминув верби й вийшов на вашу стежку, я догадався, що це ваш тато...

Мені аж на серці легше стало, що він виховався в лісі, що через мене не попав у біду. Хотів дігнати його й подякувати, але так, як коли б мені хтось сказав: нехай, ще хто побачить. Не встиг я сісти, коли чую, ще хтось іде. Дивлюсь, хтось сунеться попід верби, ніби скрадається, і на вашу стежку. Жандарм... Я задеревів... Пропав чоловік і нічого не вдієш... Я один та ще скалічений, хати близько, а в руках нема нічого.

— Скаржився тато Ількові, як возив у місто, що жандарм дуже побив... Переказував мені якось Ілько.

— Ми це знаємо. Те саме казала Петрова Марія, що в коменданта служить... Чула, як жандарми між собою говорили.

Але, Петре, аби я з цього місця не рушився, що тому жандармові, Пшипюрковському, це даром не пройде. Тільки ви мовчіть. А ту маєте від наших трохи грошей, маєте купити харчів й передати старому. Дехто боїться, аби ваш тато не виговорився, але я знаю старого Андрія Ковальчука.

Напротів надходив гурт жінок. Говорили голосно, а котрась реготалась так, що було чути на другий кінець села.

Василь повернув наліво й пішов на свій город.

Для Андрія кожний день починався й погасав з однією думкою. Чи будуть допитувати, чи засудять? Він уважав себе правим. Він нічого злого не зробив. Він нікого не вбив, нічого не вкрав. Пішов послухати. Правда, він ходив вночі... Це тільки тому, що їм взагалі не дають збиратись. Колись сходились в читальні, а тепер зась — невільно.

Він розумів, що коли б його судили по хлопському праву, то йому не спав би волос з голови. Але він знає добре, що допитувати й судити будуть його пани, а може й не самі пани, а тільки підпанки і вони підуть за панською лінією і через це буде йому біда.

Що лише тепер він зрозумів, що є два права: одно хлопське, а друге — панське, але написане тільки одно, панське, бо хлоп темний та й його право має бути в потемках і воно таке саме загуркане й замучене, як бідний хлоп.

Йому нема голосу — й кінець.

Дивувався, як це він досі цього не бачив. Воно ж таке ясне, що й сліпий мусить це бачити.

Гай, гай... Як підеш по цій кам'яній стежці такий невеличкий шматок, то таке чоловікові в голову лізе, що ніколи й не снилося.

Сидів цілими днями на причі або стояв біля вікна, а в голові клубились думки, мов пара над казаном. Одно йому в тюрмі подобалося, що тут були всі рівні. Не було ні хлопів, ні панів, і один з другим ділився, як з рідним братом. А як сказав слово, то можна було присягнути.

— А я не раз нарікав, що нема правди на світі, а вона в криміналі, — міркував.

Він бачив, що камера назовні ніби спокійна, ніби байдужа, деколи навіть лунала сміхом, який тут між ґратами набирав якоїсь особливої краски. Але він знав добре, що в душі вона кипить від ненависти, що дрижить перед гадкою про майбутнє.

Він бачив це, коли розглядав кожного арештованого зокрема, коли вдивлявся в поорані чола, в посоловілі очі з хвилявим мигтінням, коли замічав неспокійний рух не то страх, як в замок, що при дверях, цокав ключ на коридорі.

— Може на мене?

Ця думка прошибала всіх зразу. Андрій відчував на собі, скільки то разів вона потрясла вже ним, як осінній вітер безлистним деревом. Так нагло, так болюче.

Мало було тих, що в таку хвилю держали спокійно голову догори. Бо ніхто тут добра не сподівався.

Довгий час він не міг розуміти одного явища.

Як його привели і як він з порога кинув оком на камеру, йому здавалося, що для нього нема вже місця: так було набито. А з того часу ведуть і ведуть свіжих, і ніхто про це не думає, чи є місце, чи ні.

Відчиняються двері, людину вштовхують до середини, а ти собі шукай пристановища. І десь ці люди приміщуються. Не росте ж камера?..

Аж коли він через деякий час приглянувся уважніше до себе й до своїх сусідів, зауважив, що у них систематично зникає м'ясо, морщиться шкіра, а кісті з кожним днем вилазять наверх. Та й від чого тому м'ясові триматися? Від того шматка хліба та від шальки¹⁾ тої зупи, що потім гуркотить в животі, як літом в хмарах перед бурею.

Тепер він зрозумів.

Тепер було йому ясно, що вони на панських хлібах посідаються так, як свіжі кепиці на полі. Тільки копиці доходять до певної міри й на тому кінець. А для них ця „міра“ хто зна коли й де скінчиться.

А вони причиняють нових й причиняють...

Одного дня питав Андрій того молодика, що в міському вбранні:

— Скажіть, як люди говорять, коли покличуть їх до слідчого? Чи вони говорять правду, чи брешуть?..

Молодик посміхнувся з такої дідової добродушності.

— А вас ще ніколи не судили?

— Ні...

— Ні за що?..

— Ні за що... Я дуже боявся суду. Радше полу від біди відрізати, ніж до суду.

— А по-вашому, діду Андрію, треба правду там говорити, чи ні? От уявіть собі — вас кличуть завтра рано до слідчого. І як ви? Дід хвилину мовчав, немов шукав виходу.

— Та, правда, — це свята річ, повинні люди її шанувати. Але що робити, як тою правдою та заріжеш другого? Коли б воно у світі все робилось по правді, то тоді треба правду казати.

— В тому-то й ціла справа, коли б по справедливості. Але ж біда, що її нема, що пани перевернули все догори ногами. Хіба вас по справедливості сюди замкнули? Хіба це по справедливості, що ви весь вік жадні були шматка хліба? От тому-то приходиться нам говорити по нашій правді, а вони хай собі думають по своїй.

— А як ви гадаєте, коли мене покличуть до слідчого? — питав з затаєною тривогою.

— Хто його знає... Тут усе робиться не по закону, а по панській волі. Декого кличуть через декілька тижнів, декого — через місяць-два, а декого і півроку не питають. Тут нічого не вгадаєте. Треба чекати, поки сил стає, а не стане, — їм із-за цього журби нема.

Він чекав, як казав сусідові — „спустився на божу волю“.

¹⁾ Котьолок.

Андрієві не дали навіть поспідати.

— Вибирайся до суду! — верещав ключник.

Вигнали його й ще трьох на коридор. Двох парубків і один в середньому віці. Всі — селяни. Обступили їх тут канвоїри — один спереду, а два ззаду і повели. Глухо гомоніли коридори від їхнього ходу, кожний крок верещав десять раз в різних кутах.

В'язні йшли з опущеною головою. Що-крок приближувалися до загадки, яка на ціле життя могла рішити їхню долю... Вони розуміли, що тепер важне кожне найменше слово, що кожне з них будуть брати в чуткі пальці, на чутку вагу, оглядати з кожного боку, як золотник підозрілу цінність.

Як одчинилась остання залізна фіртка й закрилася потім за ними глухо, вони опинилися в іншому світі.

Там були сутінки, мовчання, тремтіння, голод і похилені голови, а тут — рух, гамір, сміх, світло. І все це відмежовано тільки одною стіною.

Арештанти несвідомо випростовувались, немов хотіли пристосуватись до нового оточення. На них з усіх боків падали допитливі, цікаві, а деколи й погірдливі погляди.

Їм треба було дивитися прямо перед себе, нікого не бачити, а що-найменше вдавати, що нікого не бачать. Тільки, як де просунулась під мурами сільська сірячина чи кожух, очі мимоволі бігли в той бік, як до чогось близького...

Надворі було вже холодно, хоч ясно; наближалася зима. Холодне повітря вдиралося різко в легені привиклі до затухлої температури.

Слідчого ще не було. Вони чекали в невеличкій кімнаті. Сиділи чотири німі постаті, немов би чекали на страту. Тільки конвоїри від часу до часу перекидувались словами, що грубо падали в кімнатну тишу. Через велике чисте вікно вливалось світло, але воно падало мов мертве побіч в'язнів, не захоплювало їх зовсім, і їхні обличчя були захмарені, постаті згорблені, а очі пригаслі, бо знали, що це сторонній гість, який з цікавості прибіг поглянути на них і який скоро від них втече, відцурається.

Вже Андрія повели...

В невеличкій чистій кімнаті за зеленим столом сиділо щось маленьке, худощаве, з довгою, мов диня, головою. Вона немов була відразу причеплена до плечей і спиралася низом на горб, що підіймав вгору блузу й відтягав назад комір.

А це маленьке кинуло з-за очок двома палючими іскрами на Андрієве лице, і він мусів мимоволі обтерти його рукавом, бо здавалося, що на ньому вертиться щось, як муравель.

А потім погляд слідчого впав на папери, поскакав по них, мов наполохана миша, а потім знову їдке усміхнення скочило з-за очок і мацало Андрія по лиці, руках, грудях — цілого.

Андрій стояв біля дверей. Прищулив очі й сліdkував за кожним рухом сліdkого... Тому, що все це було для його нове, звернув увагу на найменшу дріbницю, мов дитина.

Йому ясно було, що перед ним сидить такий маленький павучок, з довгими сухими лапками, що вміє скоро перемотувати павутиння й делікатно закидувати ледве замітні ниточки то за ніжку, то за крильце, скоро, нечутко, поки не оповине, мов малу дитину, а потім сяде на груди й вп'ється в саме серце.

Бачив, що тут все немов підготовлено для того, аби ловити, обплутувати. Кожна річ мала якесь спеціальне призначення, якусь ролю. І ця шахва з паперами, такими важними, надутими, немов би в них була вся мудрість, і ця кімната всміхається нудко-ввічливо, як сам сліdkий, і той орел рочепірений на стіні, що наставив гострі кігті й роззявив дзьоба, ніби грозить: ану не повинуйся, зараз роздеру, — і той зелений стіл, на якому, здавалось би, сидить сама правда, що все знає й відгадує і цей чоловічок в додаток до всього, що вертиться, мов мавпеня в клітці.

Вони десь так незаметно зачепляться нігтикoм за людину й будуть сотати й сотати, поки всього не висотакють. Чоловічок, ніби шукав чогось між паперами, а потім раптом підняв голову, посміхнувся кисло й заговорив хрипло, пискливим голосом:

— Як позивається, газдо?...

— Андрій Ковальчук...

— Так, гаразд Ан-дрій Ко-валь-чук. — Совав скоро сухою рукою по папері, щось нотував.

— Добре, так... А що це ви, діду, нездужаєте, що у вас такий поганий вигляд? Вам додому б, а не тут у мурах сидіти.

— Це вже він нитку закинув, — думає Андрій. І йому здається, що він по вузькій платві має перейти понад прірвою, що з боків будуть його тручати, але він має йти просто, не дивитися під ноги, лиш на кoнець платви і йти рівно-рівно, бо инакше загибіль.

— Нездужаю, прошу пана судді, старий вже, ледве на ногах держусь, — говорив покірливо.

— Тяжку боротьбу треба мені відбувати на старі літа, раз на все життя. Або він мене, або я його, — говорила думка.

— А скільки вам років?

— Шістдесят, прошу пана.

— Рівно?

— Хто його знає, може ще який причинок, та це байдуже.

Сліdkий знову сував скоро рукою по папері.

— Ви жонаті?

— Ні, вдовець, — вже вісім років...

— Так, сами остались на старі літа? А діти у вас є?

— Один син, а двоє померло.

— Так... А дуже хочете додому?

— Це він мені вже баки забиває, — думав нишком Андрій.

— Я просив би вашої ласки, аби мене пустили й не мучили невинно.

— Невинно, кажете?.. — й поглянув з-під чола.

— Побачимо, ви тільки по правді говоріть, а ми вас... Нам тут таких старих дідів зовсім не потрібно. Зробили дурницю, треба каятись. Ви тільки по правді. — Підсміхався противною усмішкою.

— А скажіть мені, діду, чому ви не хотіли тоді нічого говорити, як вас жандарм питав? Тут написано, що ви не хотіли відповідати, що ви вперті. А я бачу, що ви порядний й розумний газда.

— Бо мене, прошу пана...

В тій хвилині ввійшов до канцелярії високий, білявий чоловік з невеличкою гострою борідкою, старанно одягнутий.

Слідчий схопився з крісла й задріботів декілька кроків. Вони привітались і стали перешіптуватись на вухо. Андрій почув тільки останні два слова: — це він...

Після цього високий поглянув допитливо на Андрія.

— Добре, так, — продовжував слідчий, — ви не хотіли відповідати, але чому?..

— Бо мене жандарми місили, як болото.

Андрій ізсунув з плечей сірячину, стягнув сорочку з однієї руки і з відкритими грудьми й плечима підійшов до столу.

— Ви тільки дивіться, бачите ці жовті плями? Це від жандармів.

— Одягніться, що за комедія? — кричав слідчий.

— Тут наш прокурор, а ви якісь комедії показуєте. Старий чоловік і такі дурниці робить.

— Я, прошу пана, відповідаю на ваші запитання. Ви питаєте мене, чому я не хотів говорити, я вам кажу, що мене били, не давали їсти, зав'язували рота, аби не кричав. Я прошу, аби записати це у протоколі, аби суд та й пан прокурор знали, яких гарних жандармів мають.

Натягав сорочку, застібав сірячину.

— Нічого, діду, — говорив слідчий спокійніше, — пан прокурор чує.

— А тепер будемо дальше балакати, бо шкода часу. Скажіть нам, але по правді, ви того вечора ходили в ліс?

— Ходив, прошу пана.

Очі слідчого блиснули іскрою і він кинув поглядом на прокурора.

— Так, добре, ходили... А, скажіть, ви сами туди йшли, чи з ким другим?

— Сам ходив...

— А в котрому лісі ви були, в панському, чи в громадському?..

— У громадському...

— А ви пізно туди пішли?

— Пізно, десь коло півночі.

— А може трохи раніше? У вас дома є годинник?

— Ні, нема.

— Значить, ви не можете точно сказати години.

— Не можу, прошу пана.

— Значить, це було вночі.

— Так, вночі.

— А скажіть, — вмішався прокурор, — хто вам казав туди йти, хто вас кликав?

— Ніхто...

— Ніхто?.. — питає здивовано слідчий.

— Та ніхто...

— А як ви туди попали?

— Сам пішов...

— А хто ж вам сказав?..

— Ніхто, я сам...

Слідчий знову переглянувся з прокурором. Він, бачив, що муха пручається, норовиться, що урвала одну другу нитку його тонкої пряжі і цілий лабіринт сильнок побудований наперед по плану, готов розвалитися. Тому треба прости ще тонше, ще непомітніше. Коли жандарми не взяли його кулаками, то криком його не возьмеш...

— А скажіть, діду, як у вас в селі людям живеться?

— Лучше не говорить... Так само, як у інших.

— Що, погані роки, нема врожаю?

— Який там урожай. Тепер тільки урожай на біду та нужду.

— А з вашим паном ви мали які зносини?

— Хто, я?.. Та що у мене може бути з паном?

— А в дворі ви не працювали?

— Я?.. Або хіба пан такий дурний, аби такого діда, як я, брав на роботу? Та він вибирає самих молодих, здорових, як бугаїв, а на таких як я, то економ навіть не дивиться.

— То ви ніколи в дворі не працювали?

— Чому, працював, як у мене були здорові руки. Так працював, що не раз ціла сорочка була мокра. Але це вже давно, яких п'ятнадцять років.

— Скажіть, чам у вашому селі люди люблять пана?

— Чи люблять?.. Так само, як пан людей, акуратно так само.

— Так... значить у вас з паном непорозуміння не було. А тоді вчором, як ви йшли в ліс, то ви йшли голіруч, чи брали що з собою?..

— Сокиру брав...
— Сокиру? — слідчий глипнув на прокурора й записував на папері.

— А скажіть, ви добре знаєте той ліс, що біля вашого села?
— Як не знати... Та я його від хлопця ще ввесь сходив.
— А знаєте, де є борсукові ями?
— Знаю...
— А тоді вчором ви були коло цих ям?
— Цього докладно не можу сказати. Було темно і я добрий шмат лісу сходив.

— А вас там много зійшлося?
— Де, прошу пана?
— Ну, в лісі, десь там коло борсукових ям...
— Коли?
— Та тієї ночі, як вас арештували.
— Я ж сам був у лісі.
— Як сам?... Ви сами говорили, що були там у лісі...
— Та був, прошу пані, ходив, але сам.
— Та як сам?..
— Ви дайте мені розповісти все з кінця, а то ви мене то звідси, то звідти смикаєте і не можу вам усього розповісти. Це було так. Зломився у нас дишель. Ходжу я по подвір'ю й не можу дивитися на його, як він запоров носом в землю.

— А для чого тут дишель? — питає слідчий.

— Для того, бо через його вся біда пішла. Ви тільки мені дайте все розповісти з кінця.

Слідчий прищулив вуха. Йому неприємно було в присутності прокурора, який цікавився цією справою, бо пан з того села був його кривим, — що цей дід так одним махом розбив йому його план. Але він мимо того не тратив надії, бо міркував, що вивів діда на добрий шлях, дід розійшовся, розбалакався, а тепер треба дати йому волю, нехай сам котиться в сільце.

— Ну, говоріть, говоріть... —

— Ото ж, я кажу, — побачив я той дишель і міркую собі, що треба б нового. Але де його взяти? Як би у мене були гроші, пішов би до штельмаха. Але у мене грошей не було. Отож міркую собі, що нічого иншого не пораджу, тільки треба піти в ліс і вирубати один або й два, аби було про запас на всякий випадок.

Йти вдень небезпечно. Може побачити хто, та ще посадять, або оштрафують. Треба йти вночі.

— А чого ж діду ви ходили? У вас є прецінь син, він молодий, — питає слідчий.

— Він молотив у дворі й як прийде в вечер, паде, як камінь. Куди йому по ночі, як він намагається цілий день ціпом? Зрештою

він у мене такий лепський ¹⁾, що куди йому. Він як був би знав, то й мене не пустив би. А я й так нічого не роблю, то хоч цю дрібницю справляю.

Взяв я сокиру, запахав ззаду за пояс тай пішов. Приходжу в ліс, темно, нічого не бачу, ходжу по корчах, мацаю кожне тонше дерево, чи добре, чи рівне. Нарешті знайшов якусь берізку, мац за пояс, — а сокири нема. Батеньку рідний, що мені робити? Мене син з'їсть за сокиру. А вона десь певно в корчах зачепилась за гілляку й висунулась. Вертаю я, ходжу, стратив багато часу, але темно й нічого не видно. Вернувся я додому без нічого. Приходжу, пробую сінні двері, зачинені. Не хотів я нікого будити, а до ранку було вже недалеко, пішов у стайню й ліг біля коня.

Думаю собі, схоплюся рано й побіжу в ліс, може вдень скоріше знайду. А тут входить до стайні жандарм, тай кує мені руки, тай на постерунок, тай б'є...

Я думав, що це за те, що ходив у ліс за дишлем, а тут мене чіпляють до якоїсь банди.

Слідчий поглянув розгублено на прокурора, а його побілілі губи дрижали нервово.

— Ви, діду, не крутіть, бо тут вам не діти з вами балакають, — говорить піднесеним голосом прокурор.

— Ви були в лісі?

— Був...

— Вас арештував жандарм?..

— Арештував... Але він арештував мене дома.

— Але він пише в протоколі, що слідкував за вами з самого лісу.

— Може бути, але я не бачив його. А як би я був на тих ямах, що то каже пан слідчий, то чому він мене там не арештував?

І слідчий і прокурор взяли діда в перехресний вогонь запитань, але дід уперто говорив, що він сказав все по правді і більше нічого не знає.

— Ви, діду, не бійтесь, — вговорював прокурор, — нам таких, як ви, не треба, ми випустили б вас. Ми даємо ще нагороду, як нам по правді розповісти. А то завелись розбишаки, що хлопам голову затуманюють, і як що до чого, то вони зникають. А нам не хлопа, а тих розбишаків треба. От тому ви не крутіть, лише говоріть по правді.

Андрій слухав цих слів, а потім засукав на одній і другій руці рукава, витягнув сухі, тремтячі руки, й говорив:

— Люди добрі, та ви подивіться на ці руки. Та й куди мені з ними в ліс, у якісь банди? Та кому вони потрібні, на що можуть пригодитися? Що я можу ними кому зробити? Та мені з ними під церкву, хліба просити.

¹⁾ Добрячий.

Ну, хотів украсти з лісу на дишель тай не вдалося. Пропала сокира навіки. А більше я вам нічого не скажу, хоч мене ріжете, хоч мене вішайте, бо нічо не знаю.

Прокурор і слідчий мовчки переглянулися. Прокурор махнув зрезигновано рукою, прощався й говорив пошепки слідчому:

— Треба, аби жандарми попрацювали ще енергійно в селі... Може нападуть на який слід. А тоді ми з його витягнемо все. А може помилка. Може жандармерія замість перепілки та зловила горобця? Треба потримати, побачимо. — Пішов.

А слідчий покликав з сусідньої кімнати писаря й подиктував йому протокола, спитав Андрія, чи так він говорить.

Андрій кивнув головою, нашкрывав під протоколом щось ніби „Ковальчук“ і вийшов.

Замикав двері з вражінням, що скинув з себе великий тягар у тій кімнаті й тепер став такий легкий, що землі під собою не чує.

Минув місяць... Андрій дожидав кожного дня. Як тільки ключ вдарив в замок, він повертав очі до дверей, підіймався, як птах що хоче злетіти й ждав... Але його не викликали.

Надворі був мороз, в камері холодно. Він цілими днями лежав на причі, накинувши на себе сірячину. А вночі скручувався як черв'як, тиснувся до сусіди, але не міг нагрітися.

Камера з кожним днем загнивалася більше, мов вода в калабані... Не було чим дихати... А вікон не відчиняли, бо боялись холоду.

Як приводили нових людей, вони приносили з собою запах свіжого повітря й признаки крові на червоних обличчях. Але через день-два, тиждень все це пропадало, вони покривались брудом, заростали щетинястим волоссям, а кров с лица зникала й вони ставали такі блідо-жовті, як другі.

А ті, що їх виводили звідци, були подібні до старців, що на роздоріжжі руку простягають.

Андрій чув, як кожного дня зникали з його тіла останки сили й був переконаний, що через неділю—дві, як вранці встануть арештанти, то на його місці застануть купку холодних костей. І він не побачить вже ніколи ні свого села, ні сина, ні внуків і нікому не вискаже того болю, що накупів у грудях.

— Уже мені, Іване, недовго тут бути з вами. Уже мене винесуть звідци, бо я вже зійшов „на ніч“—говорив Андрій до сусіди, як полягали в вечір.

— Їди нема, сну нема, повітря нема й тепла нема... Нема як жити.

Як я тут застигну, то передайте синові, що я йому дуже файно дякую, що він мене не відцурався, й що передавав мені білий хліб

та ковбасу. Але скажіть, що той білий хліб пахнув мені міським, торговицьким вітром, а ковбаса нагадувала, що він її не їсть навіть на великдень.

А як би він був передав мені домашнього хліба, то він був би запах мені моїм полем, де цілий свій вік заборпав, і тою піччю, що гріла мене, моїх дітей і внуків.

Та хай передасть тим, що він сам знає, що Андрій Ковальчук не хрунє, та як, може, буде їм колись легше дихати, то хай дадуть милостиню за мою душу каліці або старцеві, то мені буде легше в гробі, що люди згадують мене добрим словом.

А як мене заборпають тут десь у місті, як собаку, на чужій землі, то хай принесе мені хоч мішечок глини з того поля, що на „Загірках“, бо воно у мене найстарше й найдавніше, ще від діда, та хай насипле мені в головах, аби я бачив її до кінця світу, бо дуже мені за нею банно буде.

Тай передайте синові, що я ніколи не нарікав на нього, аби не клав собі якого тягару на душу, та й що мені дуже хотілося перед смертю поцілувати його і його дітей, але господь не дав мені такої паски й мушу тут в криміналі погибати та й більше їх не бачити.

А жінці своїй Марії хай скаже, що годна газдиня, бо файно пильнує мені сина й внуків тай файно їй дякую. І хай наплодить ще йому багато хлопців таких, як дуб'я, бо мідних хлопів ще буде колись потрібно.

Хотів я йому це написати, але знаю, що письма звідци не пустять, а ці слова застигли б мені на язичі, й важко було б мені лежати з ними в гробі...

— А ви, діду Андрію, не добирайте собі такого туску до серця, бо це нічого не варто та й не потрібно, бо від цього тільки серце тріскає та й розум пропадає.

Не вічно хлопам сидити по криміналах і не вічно панам панувати. Ви возьміть собі якусь иншу думку в голову, таку легшу, аби вам чорним крилом світу не заступала. А ваші слова я спам'ятаю, як отчєнаші — як сам не передам, то другим перекажу.

Бо ваше слово має дійти до вашої хати та й до вашої дитини, бо хата без газдівського слова нічо, а газдівське слово без хати. А тепер присуньтеся до мене, возьміть собі полу від могого кожука та накрийте хоч плечі, аби вам мороз не бігав мурашками та й аби затулили хоч трохи очі.

І замовкло в камері, тільки в кутку тускло блистіла лампа, як більмо на невидющому оці

Дід Андрій з дня на день дожидав або смерти, або волі, але все здавалось йому, що останній смерть перегородила дорогу косою.

* * *

— Андрій Ковальчук...

— Гир¹⁾), — крикнув старим військовим звичаєм і схопився з причі.

— Забирайся!..

Дід стояв остовпілий, не міг рушитись.

— Діду, що, закам'янів там? Забирай манатки й марш! — кричав ключник.

— Куди, по що? — питав хтось з гурту.

— А вам що до того? Не ваша справа! — сердився ключник.

— Скоріше, діду, скоріше... Чого трусися? Дякуй, старий, богів, підеш додому.

А під Андрієм задилькотіли ноги, не міг устояти... Не знав, чи це сон, чи це жарт.

Але ключник прийшов до його й зловив за руку:

— Рухайся, діду!..

А Андрій, немов у гарячці, шукав шапки, застібав дрижачими руками сірочину й казав:

— Бувайте мені, Іване, здорові та й дякую вам за сусідство й бувайте мені здорові вся компанія.

А ключник тримав його за руку повище ліктя й виводив з камери.

Оглянувся ще раз на порозі, кивнув сивою головою й так дуже жалко зробилось йому тих людей, що тут оставались.

А за ним закрились тяжкі двері, і він лишив, їх як мерців у гробі.

На його перші кроки відізвався пустий коридор далеким гоном.

Ішов, а серце немов розколов хтось надвое. Одна половина вертала в камеру, до тих, що там остались, дуже хотіла б забрати їх з собою, а друга бігла вперед, була вже за містом і поспішала тим шляхом, що то верби вздовж його похилили чубаті голови.

В канцелярії дали йому такого папірця, що мав відчинити перед ним тюремну браму.

Колись давно, як продав був пару бичків за сто ринських²⁾, то гроші ці цілу дорогу тримав у руці в пазусі. Боявся таку суму згубити. А тепер цього папірця він так сціпив в кулаці, що ніхто зубами не зміг би йому вирвати.

Вийшов з канцелярії на подвір'я. Там, де росли квіти, як його сюди привели, тепер гора снігу такого білого й блискучого, що мусив очі запліщувати. Все було в снігу, тільки одна кам'яна стежка

¹⁾ Тут (з німецької).

²⁾ Карбованців.

що бігла від брами, немов проїла сніг і чорніла жалібною плахтою й чекала на нові жертви. Андрій боявся на неї ступити, зішшов на бік й чалапав по коліна в снігу.

— Аби ти провалилась, аби на тебе не ступила нога порядного газди, — бурмотів сердито.

Як зачинилася остання брама, Андрій станув на вулиці й не знав, що з ним робиться. Йому все ще здавалося, що це сон, що він пробудиться раптом і все це пропаде, щезне й останется тільки болючий спогад.

Але як поперед його очі проїхав якийсь газда, що сидів на колінах на санях, крутив з усієї сили пужалом над головою й верещав що духу:

— Но-о-о... сива, но-о-о-о, бодай тя холера розперла. — Тоді Андрій впевнився, що він дійсно вільний, що він на вулиці. Але, як пройшов кільканадцять кроків, січневий мороз, що непривичною холодною струєю вливався в легені й добирався з усіх боків під стару сірячку, витверезив його від хвилювання й розсіяності і що лише тепер він зауважив, що сонце вже над заходом й що надворі доволі холодно. Куди йому тепер іти?.. Додому дві милі з накладом — пізно. Куди дітися на ніч у такий мороз?..

А який сьогодні день?.. Не міг пригадати.

— Диви, вже дні забув за тими мурами, — бідкався.

Підійшов до якогось чоловіка, питав, який день.

— Четвер...

— Четвер, ага-а... Виходить — завтра торг, повинні бути з села люди... Куди — пішки по снігах борикатися дві милі з накладом, не дотягну. Та й у такій одежині — заков'язну й конець... Але де тут переночувати?.. — розмовляв сам з собою.

Рішив, що нема іншої ради, що треба вернутися в тюрму переночувати, а рано вибратись.

Вернувся... Стукав кулаком у залізну браму. Через відчинену квартиру червоне, вусате лице сердилось.

— Тобі, діду, якого чорта, що забув?

— Не забув, ласкавий пане, а, бачите, вечір недалеко, а до дому далеко. Куди я тепер піду? Переночуйте мене ще одну ніч, а завтра я заберуся.

— Ти, діду, здурів, чи що?.. Нерадий, що випустили?.. Та як тебе випустили, то й на минуту назад не приймуть. Йди, забийся!..

Кватирка сердито зачинилася.

Дід постояв хвилину нерішуче, а потім повернув до міста й пішов по скрипливому снігу.

— І куди мені тепер дітися?

Ця думка засіла в голові й натискала каменюкою.

Раптом лице в діда прояснилося, блиснула надія в очах.

Пригадав, що в його є тут знайомий Іцко, до якого він колись заїжджав, як треба було ночувати в місті.

— Тільки до його, бо більше нікого нема, — чей не вижене?

І він сміливіше потупотів зашкорубленими капцями в напрямку до торговиці, де був Іцків заїзний дім.

Торговиця говорила вже крикливими голосами й маячила різнокольоровими плямами, як Андрій вийшов від Іцка. Не спішив, бо надворі на морозі чекати на підводу холодно. Дуже хотілося зустрінути сина... Буде пробиратись поміж людей, прийде близько й скаже: Петре!..

А Петро буде дивитися великими очима й з відкритого рота впаде:

— Ви вже?..

А може буде стидатися, що такий рештантюга до його приплентався?

І серце стискалось, почував себе винним перед сином.

— А це що?

Зігнувся й підняв з-поміж соломинок гною білий гріш.

— Диви, дурничка... І не знайшов би, коли б у криміналі не був. Акурат, як сліпий курці просо. Десь певно якийсь бідняк згубив, бо в бідного й кешеня дірява. І що мені з ним робити?

Оглядав з обох боків.

Диви, така дрібниця, а вона тішить чоловіка. Не купиш за неї ні коня, ні корови, хіба обарінок ¹⁾ або булку, а вона якусь веселість дає.

Дуже народ на дурницю ласий зробився, бо з тої тяжкої роботи стільки хісна, що тільки живіт корчиться. Купив булку й сховав у пазуху.

— Аби ти, діду, не гадав, що сам попасешся на людській кривді, ні! Розділю порівно — половину Василькові, а половину Аннуні, аби пам'ятали, коли дід з криміналу вернув.

Підходив до підвід... Дивився, пізнавав по конях, бо газда може піти куди, а конина все на місці. Знав усіх коней в селі. Всіх тих буланих, каштанів, сивих. Вони всі на його очах талапили ногами в -осени в сільському болоті на вулиці, а літом збивали таку куряву, що світу не видно.

Ген-ген побачив двох невеличких, животастих каштанів з лисими мордами.

— Бігме, Миколині...

Зрадів, пробирався поміж сани. Коло саней стояла Миколиха,

¹⁾ Бублик.

а Микола поправляв щось коло шлїї й посторонків. Підійшов близько :

— Доброго здоровля... — Дід ткнув рукою шапку на голові й стояв.

— Пробачте, діду, — говорила живо молодиця, — що не маю що дати. Мало що вивезли й уже всі гроші розтратили.

А Андрій ймився ломаки, що торчала ззаду в санях, одкрив рота, хотів щось відповісти, але слова замерзли в горлі. Аж через хвилину насилу промовив :

— Явдохо, та це я...

Не міг більше говорити й кліпав раз-по-раз очима, бо слюзи пхалися наверх, а він заганяв їх глибоко, аби люди не бачили.

— Ай, ай... Та це дід Андрій... А я, бігме, вас не впізнала. Мамко ж моя рідна, що з вами зробили! Та будьте, діду Андрію, вибачні, бо я гадала...

— Миколо, Миколо, диви, то дід Андрій!

Микола виглянув з-за кінського хвоста.

— Та невже...

Йшов до діда здивований.

— А Петра нема?..

— Нема, не виїхав... А що ж ви робите?

— Прийшов просити тебе, аби підвіз. Вчора випустили. Думав, знайду Петра.

— Та чого, підвезу... Ми зараз, тільки коні доїдять. Тепер такі торги, на годину. Вивезеш вузлик фасолі, гелетку картоплі, кілька покладків, купиш нафти, соли й гарнець ¹⁾ муки кукурудзяної, та й цілий торг.

— А ви, діду, сідайте на сани, та встроміть ноги в солому, бо закастенієте.

— Миколо, десь у тебе був порожній мішок, хай дід ноги обмотають, а то вони в таких капчєнях, що ноги повідпадають. Давав дідові мішка.

— Дуже ви, діду, вітром підшиті. Замерзнете, поки в село.

Зняв стару гуню, що була перекинена через кінські хребти, і натягав на діда.

З гуні війнуло кінським потом. Андрій втягав глибоко в легені, як щось близьке, за чим він довго банував. Брав у руку стебла сіна, клав у рот, жував і любувався їхнім солодкуватим запахом. Все це живо воскресило в його пам'яті той невеличкий домашній світ, бідний, але рідний, те господарство, за яким він так тужив.

Сів на санях, а Явдоха ви'ягнула з соломи вузлика, розвивала шматок чорного хліба, грудку сира й головку цибулі й клала дідові на коліна.

¹⁾ Л.іра $\frac{1}{4}$ гелетки.

— Перекусіть, діду, бо додому далеко.

Дідові випогоджувались очі... Сир... Коли він його їв?... Вже не пам'ятає... Лишив свою пам'ять за тими мурами... Пропала... Руки з хлібом тряслись, сир розеипався дрібними грудочками по сивій, щетинястій бороді, а цибуля гризла в очі. Але дід їв із смаком, і йому здавалося, немов то він на своїх саних, а біля його син і невістка.

А вчора він був у криміналі й світу не бачив.

Микола забрав баламута ¹⁾ від коней і поклав на сани. А потім взяв рукою за кінець дишля, сіпав коня за зубила й гейкав так, що люди розскакувались як опарені.

— Моцний у вас, газдо, голос, — говорили, — лиш у дротарі б вам...

А як виїхали на дорогу, Микола вискочив на сани, зателіпав віжками, і конята потупотіли.

Минали низькі передміські хати з поломаними парканами й кришами та з чорними деревами, що позгинались над ними й позаломлювали розпачливо руки над їхньою нуждою. А як виїхали на безкраї, білі полотнища піль, здавалося дідові, що в його вирости крила і він летить тихо над цими полями як птаха, що вертає в старе гніздо...

— А що в селі нового чувати? — питав дід, перебиваючи думки.

— Що нового?... Хліба в людей уже нема, камера дров не видає, у горбатого Івана кінь згиб...

— От той чорний?

— А я... Так пропав, як плюнути.

— Шкода... добрий кінь.

— Як не шкода!.. Або він за що другого купить. Тепер народ на гарнець муки бідний, а коня купити?... Куди!..

— А як там Петро?..

— Нічого... Там того тижня їздив з ним у ліс. Возили клепки до школи. А, знаєте, діду, скажу вам новину.

— Яку?

— Жандарма Пшепюрковського вже нема.

— А де?..

— Де?.. — Микола хвилину мовчав, немов надумувався.

— Знаєте, діду, так подівся, що й рідна мама не знайде.

— Помер?

— Десь на тиждень до Михайла знайшли його коло розбитої корчми, недалеко від корчів. Приїздила комісія, пороли як свиню.

— Та й що?..

— Знайшли кулю. Казали, що коло него лежав його револьвер з одним вистріленим патроном.

— Ніби сам застрілився?

¹⁾ Опалку.

— Хто його знає!.. А нам що?.. Досить, що нема... Жан-дарми гоняли по селі як скажені, допитували, обіцяли гроші й нічо... замовкло.

— І нікого не арештували?..

— А кого?.. Не знайшли... Ніхто нічо не знає. А тепер у селі тихо... Кажуть, що на весні війна буде й що всіх хлопів по-арештують й будуть заганяти як худобу в колючу загороду... Там, у болоті, будуть їх і тримати.

— А люди що?..

— Байдуже. Кажуть, що до весни може ще пани свою Польщу проциндрять. А я кажу — проциндрять чи ні, а війна нам, діду Андрію, непотрібна. Цісарська нас уже з торбами пустила, а панська у гріб зажене.

— Хто його знає, кого!.. Або нас, або може їх... Знаєш, Миколо, хлоп — то так як сито... Через него вся біда на світі му-силь перевіятись. А сито дреться на остатку, і як воно подреться, то тоді конець, бо таке вродиться, що й не жни.

— А без них ми будемо хліб їсти, а вони без нас ні, ой, ні...

— Ваша правда, діду. Та й я гадаю, що як панам нема роботи, як їм скучно, то хай один другому пальцем шолопає, аби роботу мав. Бо хлоп від коси й ціпа рук не чує, а вони ще йому гвера пхають, йди та здихай за них.

Підїздили до свого села. Білі хвости диму теліпались над закуреними снігом стріхами. Десь тільки край плота або стріхи чорнів. А на горбку, де вітер звів сніг, Андрій зліз з саней, відлупав ногою грудку замерзлої землі, брав у руку й ніс обережно, мов дитина шматок цукру, як дістане від мами.

А вона колола його морозом у руку, а дідові здавалося, що це відриваються від неї дрібні частини й залазять шпильками в тіло. Вона затирила в пам'яті діда Андрія — кримінальника, воскресала Андрія — парубка, того голосного колись на вулиці, а потім Настуню з чорними, мов уголь, очима, що загорілими руками сти-скала за шию, як вужевками, і палила поглядом, а потім Андрія — газду з чорнобровою газдинею й дрібними дітьми, а потім Андрія — діда, самотнього вдівця, похиленого життям та злиднями. Він бачив себе в ній мов у зеркалі.

— Та й банував я за тобою, та й тягнула ти мене до себе, та й палила ти моє серце за тими замками. А я гадав, що ніколи вже тебе не побачу. А ти така, як та пишна, гарна дівка, що всіх ма-нить своїм ясным поглядом, що всім сміється дівочькою красою, але не дає до себе приступити.

— Не любиш ти, красуне, хлопа, б'єш його по зубах, як дівка паршивого парубка, а панам широко розкрила груди й годуєш, ллєш їм, аж по бороді тече.

— А ти не пали мого серця, не сердь мене, бо як звалюся на тебе, як впаду на твої повні груди, то вже ніколи мене не скинеш. Будемо спати разом довгу ніч.

Микола слухав і гадав, що дідові там трохи розум скривило.

— Та й чого це ви, діду Андрію, так промовляєте над нею, як над небіжкою.

— Ти, Миколо, не знаєш... Через неї люди вовками поробились, перегризають собі горло... Що тобі!.. Ти ще не йшов по кам'яній стежці...

Підносив грудку до вуст, хотів її гризти й цілувати.

А вона була червона, як хлопська кров, бо її окривавлювало заходяще сонце.